

КУРС ЛЕКЦІЙ З ЛОГІКИ

Викладач Головченко Ольга Віталіївна, кандидат
філос. наук, доцент Мій емейл
olgagolovchenko27@gmail.com

Лекція 1. Предмет і значення логіки. Історія логіки

- 1. Логіка в структурі людського пізнання. Логіка як наука.*
- 2. Історія логіки.*
- 3. Поняття мислення.*
- 4. Мислення і мова.*
- 5. Формальна та діалектична логіка.*
- 6. Логічна форма. Основні форми та логічна семантика.*
- 7. Практичне значення логіки для студентів юридичних спеціальностей*

1. Логіка в структурі людського пізнання. Логіка як наука.

Термін “логіка” походить від грецького λογος, що означає “слово, що виражає думку” або “поняття”, “вчення” чи “міркування”. Логіка – це наука про закони правильного мислення. А всі ми – правильно або іноді неправильно – але завжди мислимо. Як говорив Декарт: “Я мислю, отже, існую”. Щоб зрозуміти роль мислення в нашому житті, достатньо подивитись на Сонце. Воно обертається навколо Землі. Начебто очевидно. Насправді ж усе навпаки – Земля обертається навколо Сонця. Але це можна зрозуміти лише за допомогою мислення, тобто у своїх розрахунках треба підпорядковуватися не очам, а розуму. Саме силою мислення, народжуються численні науки; найскладніші технічні пристрої, які полегшують нашу працю; різноманітні мистецтва, що полонять нас, надихають і прикрашають наше життя. І все це – завдяки здібності людини мислити.

Але саме тому, що логіка досліджує мислення, вона нерозривно пов’язана з усім, що досягне для нього і є його проявом.

Поняття логіки багатозначне. У широкому смислі слово «логіка» використовується для позначення: - необхідної, закономірної послідовності подій, їх взаємозв’язку (логіка речей, логіка подій, логіка розвитку й т.п.); - характеристики послідовного, взаємозалежного й переконливого міркування, його алгоритмічної структури, послідовності одержання деяких результуючих тверджень із вихідних (логіка міркування, логічні висновки й т.п.); - науки про

форми й закони думки. З першим із цих значень пов'язано, зокрема, те, що в назви багатьох наук слово «логіка» входить безпосередньо: геологія, біологія, фізіологія, психологія, соціологія й т.п. Цим підкреслюється не тільки те, що в цих дисциплінах вивчається коло явищ, позначених першим коренем цих складних слів, але і як саме вивчається (логічно, тобто науково) і те, що предметом власне наукового інтересу є не просто явища того або іншого роду, але їхній закономірний взаємозв'язок.

У другому своєму значенні слово «логіка» означає предмет формальної логіки як наукової дисципліни, тобто логіки в третьому змісті цього слова. Останні два смисли й будуть в основному нас цікавити. Отже, логіка є наука про форми й закони думки, про структуру цих форм та їхнього взаємозв'язку, про методи мислення як найважливішого інструменту людського пізнання, про помилки, пов'язані з порушенням законів мислення. Як наука про мислення логіка безпосередньо пов'язана з філософією.

Усі способи визначення правильності міркувань ґрунтуються на інтуїтивному, неусвідомлюваному застосуванні правил логічного мислення. Ми намагаємось установити правильність, виходячи зі змісту кожного міркування. Логіка як наука пропонує йти іншим шляхом – вона досліджує правильність мислення на основі вивчення структури думок. Мислення, як відомо, є засобом пізнання людиною навколишнього світу. Питання ж пізнання дійсності, у свою чергу, належать до найважливіших питань філософії. Тому логіка є філософською наукою.

До речі, цього висновку ми також дійшли за допомогою логіки, що ще раз підтверджує, що без логіки ми не можемо ступити ні кроку. А тепер – наукове визначення логіки.

Логіка – це філософська наука про форми, у яких протікає людське мислення, і про закони, котрим воно підпорядковується.

Можна, власне кажучи, прожити життя і без логіки, як, втім, і багато без чого іншого. Саме знання логіки не утворює здібності мислити – вона дана нам самою природою, але значно розвиває її. Логік Дж. Ст. Мілль ще у 1856 р. писав: "Логіка – це великий гонитель темного і заплутаного мислення, вона розвіює туман, що приховує від нас наше невігластво". Від цього вирає і наша мова, яка стає простою, ясною і переконливою. Не випадково головним і домінуючим завданням логіки було й залишається дослідження "переконуючої сили промов", як говорив давньогрецький філософ Арістотель.

2. Історія логіки

Оскільки той факт, що вона мислить, людина усвідомила дуже давно і захотіла зрозуміти, як це може їй допомогти в житті, то логіка відокремилась від філософії в самостійну науку дуже рано. Людина усвідомила, що завдяки мисленню у неї з'явилась здатність відволікатися від конкретного в речах і явищах,

бачити загальне у зовнішньо несхожих, здавалося б, предметах. *Наприклад, якщо ми візьмемо стілець, яку-небудь плетену табуретку і такий самий стіл до неї, то, на перший погляд здається, що між табуреткою і столом більше спільного – це плетені меблі. Але більш істотними ознаками цих предметів усе таки є функціональні, тобто пов'язані з тим, для чого вони призначені. Оскільки і стілець, і табуретка призначені для сидіння, то за цією більш істотною ознакою ми об'єднуємо їх в один клас один з одним, а не зі столом.*

Усе це стало можливим лише завдяки розвитку у людини абстрактного мислення. Поступово набуваючи здатність абстрагуватися від усіх предметів і явищ, людина змогла абстрагуватися й від самого мислення, тобто зробити предметом осмислення його закони та правила. Це і стало основою для формування логіки як науки.

Засновником логіки як науки вважається Аристотель (384– 322 р. до н.е.), який вперше сформулював три основних закони логіки (тотожності, суперечності, достатньої підстави), послідовно, методично й докладно проаналізував й описав основні логічні форми й правила. Логіка, яку він розробив, називається дедуктивною. Дедукція – це виведення часткового із загального. Усі ми пам'ятаємо дедуктивний метод Шерлока Холмса, якому вдавалося дізнаватися про людей неправдоподібно конкретні подробиці. Але в основу його логіки завжди були покладені бездоганні засновки, у яких жодну деталь не було упущено, і тільки тому він міг приходити до таких результатів.

Згодом одержали розвиток як ці (дедуктивні) складові формальної логіки, так і нові її напрямки, наприклад, індуктивна логіка Бекона-Мілля, а також логіка змістовна. У цілому формальна логіка, як вона сформувалася до середини XIX ст., одержала назву традиційної логіки. Саме вона, яка послугувала основою розвитку всіх інших напрямків сучасної логіки, але яка має на сьогодні переважно не наукове, а навчально-методичне значення, і буде головним предметом нашого розгляду в даному курсі лекцій.

Початок нового етапу в розвитку формальної логіки було покладено в середині XIX ст. працями Дж. Буля, О. де Моргана, П.С. Порецького, що спробували реалізувати ідею логічного числення, сформульовану ще Г. Лейбніцем (1646–1716) як ідею «загальної характеристики», що дозволяє за аналогією з математичним численням оперувати й з вираженнями думок у природній мові, використовуючи при цьому логічні форми поняття, судження й умовиводи. Принципова відмінність цього етапу полягала в застосуванні методів математики до дослідження логічних зв'язків, що призвело до створення спеціального розділу логіки – алгебри логіки (бульової алгебри), що знайшла завершення в працях Э. Шредера.

У XVI ст. англійський філософ Ф. Бекон доповнив дедуктивну логіку індуктивною, де, навпаки, виводиться загальне із часткових деталей, з емпіричного досвіду. У XIX ст. Дж. Ст. Мілль, також англієць, систематизував індуктивну

логіку. Цим було довершено логіку, основу Арістотелем, що називається формальною (наука про форми мислення). Здавалося, що в логіці вже нічого більше вивчати.

Але в тому самому ХІХ ст. у логіці почали широко застосовуватися розроблені в математиці методи обчислення. Особлива заслуга в цьому належить німецькому вченому Г. Фреге. Пізніше це отримало назву математичної, або символічної, логіки.

3. Поняття мислення

Сила логіки – це не сила науки про мислення. Це сила самого мислення, самої здібності людини логічно мислити. Але завдяки знанню логіки як науки природна сила розуму значно посилюється. *Отже, тому, хто хоче мати чітке мислення і мову, як спортсмену і музиканту необхідно постійно удосконалювати свою майстерність.*

Мислення – функція людського мозку. Мозок – орган мислення людини. Але мислення за своєю природою суспільне. Воно виникає і розвивається разом із появою людини й людського суспільства. Поза людиною й людством мислення не існує. Вирішальна роль у виникненні мислення належить праці. Праця виділила людину з царства тварин, є основою виникнення і розвитку свідомості, мислення і мови.

Мислення є відбиття дійсності в думках людей у формі понять, суджень та умовиводів. Мислення – це вища форма відображення, пізнання. Воно суттєво відрізняється від таких форм віддзеркалення, як відчуття, сприйняття й уявлення.

Чому ж в одних випадках мислення виявляється правильним, а в інших – ні? Візьмемо, наприклад, таке міркування:

Усі студенти нашої групи – юристи.

Наумов – студент нашої групи

Отже, Наумов – юрист.

Це міркування побудоване правильно за принципом матрьошки: якщо середнє входить до більшого, а маленьке – до середнього, значить, маленьке входить до більшого.

Або інше, *хибне:*

Всі студенти нашої групи – юристи.

Наумов – юрист.

Отже, Наумов – студент нашої групи.

Те, що це міркування неправильне, зрозуміло зі здорового глузду – хіба мало у світі інших юристів? Але іноді пастку в міркуванні буває знайти складніше, наприклад:

*Будь-який договір купівлі-продажу пов'язаний з переходом права власності.
Заповіт не є договором купівлі-продажу.*

Заповіт не пов'язаний з переходом права власності.

Щоб зрозуміти, чому це міркування неправильне, треба зрозуміти, що не лише договори купівлі-продажу пов'язані з переходом власності, а й інші також.

4. Мислення і мова.

Мислення нерозривно пов'язане з мовою. Мислення і мова виникають і розвиваються одночасно. Мислення у власному розумінні слова без мови неможливе. Абстрактне мислення – це мовне, словесне мислення.

Мова, згідно з К. Марксом – це безпосередня дійсність думки. Поза мисленням немає мови, як і навпаки – поза мовою немає мислення. Вони перебувають в органічній єдності.

Мова – необхідна умова виникнення думки і процесу мислення. За допомогою мови відбувається перехід від сприймання й уявлень до понять, здійснюється формування узагальненої думки.

Єдність мислення та мови не виключає, однак, істотних відмінностей між ними. Мислення має загальнолюдський характер, його закони незалежні від мови. Мов же на Землі – близько 8 тисяч, і кожна з них має свою структуру побудови, свою граматику. Наприклад, за природою однієї з найдавніших мов світу, баскської, простісінький вислів "я прошу тебе" буде: "у проханні ти маєшся мною"; "я побачу це" – "побачення заради це маю я". Незважаючи на такі відмінності, єдність мислення зумовлює певну єдність у структурі всіх мов. Логіка якраз і вивчає цю структуру мислення, що виражається через мову.

Мислення вивчається формальною логікою, а мова – предмет мовознавства.

На базі природних мов виникли штучні мови науки.

Для з'ясування цього розкриємо зміст понять природних та штучних мов.

Природні, або національні, мови – такі, що історично склалися в суспільстві звукові (мова), а потім і графічні (письмо) інформаційні знакові системи.

Природні мови відрізняються багатими виразовими можливостями й універсальними можливостями охоплення найрізноманітніших сфер життя.

Штучні мови – допоміжні знакові системи, які спеціально створюють на базі природних мов для точної та економної передачі наукової й іншої інформації. Вони конструюються не власними засобами, а за допомогою іншої, як правило, природної або створеної раніше штучної мови.

Штучні мови широко використовуються в сучасній науці і техніці: хімії, математиці, теоретичній фізиці, обчислювальній техніці та кібернетиці тощо. Нас же, природно, цікавить їх застосування в логіці. І тут можна виділити дві такі мови.

Одна з них, яку ми зараз поки розглядати не будемо, називається *мовою логіки висловлювань*. Вона аналізує судження з погляду істинності логічних зв'язків, відволікаючись від внутрішньої структури судження.

Але нас поки що цікавить не абсолютна істинність того чи іншого висловлювання, а внутрішня логічність його структури. Для цього використовується інша мова логіки, яка називається *мовою логіки предикатів*.

Ця мова застосовується для того, щоб абстрагуватися від смислу сказаного й зосередитися тільки на логічній структурі. Використовуючи лише природну мову, це зробити досить важко, люди, як правило, не можуть абстрагуватися від смислу висловлювань, використовуваних ними в процесах мислення або спілкування з іншими людьми. Тому з цією метою в логіці створюються штучні мови, що називаються формалізованими, зокрема мова логіки предикатів.

Формалізовані мови – спеціально створені мови, де вислови природної мови замінюються на спеціальні символи, за якими закріплюється певне значення.

Що ж конкретно і на які символи замінюється у формалізованих мовах? У нашій природній мові можна виділити логічні та нелогічні терміни. Логічні терміни зазвичай висловлюють за допомогою таких слів і словосполучень: "будь-який", "деякий", "є", "невірно, що...", "якщо.., тоді...", "...та...", "...або..." тощо. Вони й визначають структуру мови.

У нелогічних же термінах фіксується вся інформація, яка передається у висловлюванні.

Структура висловлювання безпосередньо пов'язана з поняттям логічної форми, що згадується у визначенні логіки як науки.

5. Формальна та діалектична логіка

Розрізняють логіку формальну й діалектичну. Засновником традиційної формальної логіки є, як відомо, Аристотель. Термін "діалектична логіка" був уведений в науку німецьким філософом, об'єктивним ідеалістом Г. Гегелем (1770–1831), який уперше на ідеалістичній основі виклав основні закони і принципи діалектичної логіки як учення про загальний розвиток абсолютного духу.

Діалектична логіка – вищий ступінь у розвитку логічної науки, але вона не відміняє і не поглинає формальну логіку, останню не слід розглядати як пройдений етап.

Діалектична логіка, як і формальна, вивчає мислення, але з іншого боку й іншими методами. Формальна логіка – це логіка, що вивчає структуру мислення, досліджує закони будови нашої думки. Вона покликана дати відповідь, якою має бути структура думки, щоб вона була істинною і правильно відтворювала дійсність. Діалектична логіка досліджує те, як у абстрактному мисленні, що пізнає істину, діють спільні закони діалектики. Діалектична логіка вивчає природу логічних форм, їхню пізнавальну суть, розкриває зв'язок форм і законів мислення із законами

об'єктивного світу. Формальна логіка досліджує структуру готових, що склалися, логічних форм, не цікавлячись їхніми генетичними зв'язками і взаємопереходами, діалектична ж логіка вивчає форми мислення у їхніх зв'язках, переходах, у розвитку, русі.

Обмеженість формальної логіки полягає в тому, що дотримання одних лише її законів для пізнання не достатньо, а не в тім, нібито вона застосовується тільки для пізнання якихось елементарних зв'язків і відношень, а при дослідженні складних явищ і зв'язків її закони ніби й не діють. У процесі пізнання на ступені абстрактного мислення має місце постійне поєднання двох моментів – формального дотримання в кожному акті думки і діалектичного спрямування думки в цілому. І формальна, і діалектична логіка діють усюди, при пізнанні будь-яких об'єктів, як простих, так і складних, при пізнанні як відносно нерухомих предметів, так і предметів, що рухаються, змінюються.

Не існує якоїсь особливої галузі елементарних відношень, котрі б пізнавалися за допомогою тільки формальної логіки, а діалектична логіка до них була б незастосовна, як не існує і такої галузі пізнання, де мислення підлягає лише законам діалектичної логіки і де необов'язкове дотримання вимог формальної логіки. Там, де дотримуються законів формальної логіки, справді діалектичне мислення стає неможливим, там діалектика підмінюється софістикою й еклектикою (змішання та безмежне поєднання різноманітних, різнорідних і несумісних понять (ідей, елементів, поглядів, теорій) під приводом подолання в них протилежностей і створення різнопланового та неординарного в системі єдиного цілого). Формальна логіка забезпечує визначеність, ясність, послідовність мислення, те, без чого мислення як логічний процес по суті неможливе.

Складним є питання про співвідносність формальної і математичної логіки.

Існують різні точки зору. Одні вважають, що сучасною формальною логікою є математична логіка і жодної з інших (загальна, традиційна, класична), окрім математичної, у наші дні не існує. Математична логіка, що виникла з потреб математики, як гілка традиційної логіки, увібрала усе цінне, досягнуте останньою, і є новим, вищим етапом розвитку формальної логіки.

Інші виходять з того, що існує загальна формальна логіка і логіка математична, що це хоч і близькі, але різні науки і їх не можна ототожнювати. Кожна з цих наук має свій предмет, свої завдання і методи. Прибічники цього погляду вважають, що математична логіка не охоплює всіх проблем формальної логіки, тому вона не може бути зведеною до математичної логіки, підмінена нею.

Деякі вчені відносять математичну логіку до математики і вважають її логікою у власному розумінні.

Більшість сучасних логіків визнають першу точку зору, вважають, що формальною логікою на сучасному етапі розвитку логічної науки є математична (символічна) логіка. Наведемо висловлювання з цього питання окремих авторів. Б. Рассел, наприклад, зазначає: "Основне положення... полягає в тому, що

математика і логіка тотожні, і я ніколи не бачив жодного приводу до зміни цієї точки зору".

6. Логічна форма. Основні форми та логічна семантика

Наше мислення має певні форми.

Логічна форма мислення – це його структура, що виявляється в результаті абстрагування від значень нелогічних термінів.

Логічних форм усього декілька, основних же взагалі лише 3 – **поняття, судження й умовивід**. Кожну з них далі розглянемо докладніше, а поки що зупинимось на них стисло, щоб простежити, як вони формалізуються за допомогою мови логіки предикатів.

У природній мові поняття виражаються одним словом або словосполученням. Поняттями позначаються нелогічні терміни. У мові логіки предикатів нелогічним термінам відповідають імена.

Ім'я – такий, що має певний сенс, мовний вислів у вигляді окремого слова або словосполучення, який позначає або іменує певний позамовний об'єкт. На відміну від об'єктів, які існують незалежно від імен, імена, не будучи прив'язаними до конкретних об'єктів, перетворюються на беззмістовний набір звуків).

Поняття можуть виражати як предмети, так і їх ознаки. Відповідно до цього в мові логіки предикатів виділяють такі види імен, замість яких ми підставляємо символи:

1) a, b, c – символи для одиничних імен предметів, що позначають один-єдиний об'єкт. Зазвичай представлені в мові власним ім'ям (будь-хто з нас) або даються описово (шосте за населенням місто України). Характеризуються з точки зору істинності і хибності.

2) x, y, z – символи загальних імен предметів, які приймають значення в межах тієї чи іншої предметної області. Їх також називають логічними змінними.

Усі імена предметів у реченні є підметом.

3) P, S, R – символи ознак предметів, тобто якостей, властивостей і відношень, що називаються предикаторами. Предикатори в реченні є присудком.

Як ми бачимо, поняття – найпростіша логічна форма, найелементарніша "цеглина" логічної структури.

Наступна логічна форма – **судження**. У формі суджень виражається зв'язок між предметами та їх ознаками. А оскільки й ті, й інші виражаються поняттями, у судженнях здійснюється зв'язок між ними, який буває стверджувальним і заперечним. Наприклад, у судженні "Бухгалтер здійснює облік" зв'язок між бухгалтером та здійсненням обліку стверджується. А в судженні "Україна не член НАТО" зв'язок між Україною й членством у НАТО заперечується. Позначивши поняття, що входять до судження, прийнятими в логіці символами S (суб'єкт) –

підмет, Р (предикат) – присудок, і рисочка (–) – зв'язок між ними, отримуємо схему, загальну для суджень цього типу: S – Р.

Однак структуру суджень становлять не лише поняття, з яких вони складаються, а й логічні терміни. Наприклад, коли ми говоримо "Бухгалтер здійснює облік", то маємо на увазі "усі бухгалтери", а коли говоримо "Економісти працюють у податкових інспекціях", то маємо на увазі "деякі економісти". Структури цих суджень відрізняються кількісними характеристиками понять, які входять до них. Символи для кількісної характеристики суджень у мові логіки предикатів називаються **кванторами**. Їх усього два.

\forall – квантор загальності, символізує такі вислови: "всі", "кожен", "будь-який", "завжди" тощо.

\exists – квантор існування, символізує такі вислови: "деякий", "іноді", "буває", "трапляється", "існує" тощо.

Квантор загальності відрізняється від квантора існування («існує»), який лише припускає, що властивість або відношення виконується для принаймні одного члена області.

Таким чином, структура двох згаданих суджень відрізняється лише кванторами. Структура судження про звинувачуваного в мові логіки предикатів має такий запис:

$$\forall x P(x),$$

а судження про свідків – такий:

$$\exists x P(x).$$

У першому судженні береться вся область значень змінної x , у другому – тільки її частина. І, звичайно, структуру судження утворює також характер зв'язку між суб'єктом і предикатом – стверджувальний або заперечний. Для позначення заперечного зв'язку використовується символ позначення заперечення, що являє собою один із логічних сполучників: \neg . Цей значок ставиться перед предикатом. Судження про членство України в НАТО записується так:

$a \rightarrow P(a)$.

Крім заперечення, є також інші логічні сполучники. Вони застосовуються у складних судженнях. Це:

\vee – кон'юнкція (сполучник “і”);

\wedge – диз'юнкція (“або”);

\rightarrow – імплікація (“якщо..., то...”);

$\equiv (\leftrightarrow)$ – еквіваленція, або подвійна імплікація (“якщо і тільки якщо..., то...”).

Іноді, якщо нам треба встановити структуру складного судження, для зручності замінюють на символи цілі його частини. Для цього використовують символи, які називаються іменами речень: p , q , r . Наприклад, таке судження: “Якщо ми вивчимо логіку, то отримаємо заліз” можна записати просто: $p \rightarrow q$.

7. Практичне значення логіки для студентів юридичних спеціальностей

Як відомо, кожна наука прагне до максимальної точності та обґрунтованості власних положень. Для цього науковці використовують різні логічні прийоми. Однак вони потребують впевненості, що самі ці логічні прийоми та операції є правильними й правомірними. Завдання логіки полягає в тому, щоб обґрунтувати логічні операції, встановити умови їх правильності, показати, де і для яких цілей можна їх використати. Потрібно врахувати, що мислення юриста має певну специфіку – це вид професійного мислення, сфера мислення людини, чітко не обмежена й визначена передусім своїм предметом, тобто правом. Предметом і метою юридичного мислення зумовлені деякі його особливості: раціональність, умисний дефіцит емоційності, точність, яка значно більша, ніж у повсякденного мислення тощо. Саме для нього важливим є доозброєння всім арсеналом сучасної логіки. Правовому мисленню притаманний особливий зміст. Його можна спробувати розкрити за допомогою: логічно витриманої програми переходу від одного етапу до іншого; аналізу засобів розумової діяльності, які використовуються, і підходів до задачі; нарощування обсягу та підвищення достовірності інформації, що використовується; аналізу руху до поглиблення висновків, підвищення їх повноти і регулятивності. Можна виділити такі етапи правового мислення. Перший – це виявлення, усвідомлення та формулювання проблеми, пов'язаної з певним об'єктом; отримання правової характеристики об'єкта мислення; формулювання задачі, на розв'язання якої спрямований процес діяльності мислення. Другий етап передбачає аналіз можливостей використання правових засобів і способів вирішення задачі з урахуванням наявних обмежень і можливих наслідків. Третій етап полягає у виборі оптимального варіанта розв'язку, визначенні можливих результатів і негативних наслідків. Варто пам'ятати, що в такому разі в центрі уваги перебуває проблемна ситуація. Її можна визначити як комплекс обставин, які породжують необхідність прийняття рішення про дії,

безпосередньо чи опосередковано пов'язані з реалізацією законодавства. Виявити проблемну ситуацію означає піддати соціальну дійсність аналізу, оцінці з позицій чинного права, з цільових позицій визначення необхідності в праві та в його реалізації. До того ж, виявити проблемну ситуацію означає вказати на потребу прийняття відповідного рішення чи зобов'язання прийняти його. Зміст проблемної ситуації становить конфлікт. Якщо він більш чи менш з'ясований, то ініціює правове мислення, ставлячи перед суб'єктом задачу, яка спочатку підлягає усвідомленню і спонукає до пошуку шляхів її вирішення. Правове мислення має специфічні процедурні засоби. Важливе місце серед них посідає формальна логіка. Отримання поняття, судження, умовиводу – це певне накопичення інформації, а узгоджена з визнанням конкретної загальної мови реалізація цих понять – аргумент рішення, яке приймають. До процедурних засобів правового мислення належить також часто застосовуване юристами моделювання (висування версій тощо). На подальших етапах широко використовують в правовому мисленні такі засоби: алгоритми, програми, методики. Незважаючи на відмінності цих понять, вони відображають прагнення до впорядкованості, послідовності та чіткості процесу мислення. Фактично правові норми є дещо іншим, ніж програма поведінки: нормування людської діяльності постає стрижнем правової дії на поведінку людей. Тому не дивно, що правове мислення, орієнтуючись на формування програми поведінки, також здійснюється програмно. Правове мислення використовує змістовні засоби, які охоплюють вихідні положення, принципи, постулати, презумпції, парадигми, доктрини, концепції, наукові гіпотези, теорії, висновки, твердження, узагальнення, соціальні факти й емпіричну інформацію. Особливої значущості в такому контексті набуває правова інформація: тексти законів та інших нормативно-правових актів, судова й арбітражна практика. Змістовні засоби правового мислення, як і процедурні, є інструментами розв'язання інтелектуальних завдань у сфері права. Тому допустимо знехтувати різницею між тезою і висновком, концепцією і теорією, рекомендацією і узагальненням за необхідності застосувати їх до конкретних завдань. Право має логічну природу, що загалом зумовлює необхідність і можливість аналізу логічних питань правознавства. Право значною мірою має формальну визначеність.

ЛЕКЦІЯ 2-3. ПОНЯТТЯ ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ.

1. Логічні прийоми утворення понять.

Поняття – результат глибокого пізнання предметів або явищ. Щоб утворити поняття, необхідно вивчити предмет в усіх істотних його проявах. Вироблення того чи іншого поняття завжди є кроком уперед у пізнанні навколишнього світу, щаблем у розвитку науки.

У процесі утворення понять користуються такими логічними способами, як **порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, повідомлення.**

При вивченні предмета, визначенні його істотних ознак доводиться постійно *порівнювати* його з іншими.

Порівнянням називається зіставлення предметів із метою визначення їх схожості й відмінності.

Виділенні ознак, зв'язане з мисленням та відкиданням несуттєвих ознак називається **аналізом**. Це мислений поділ предмета на його складові частини.

Вивчивши предмет за частинами, необхідно потім пізнати його в цілому. Це завдання вирішує **синтез**.

Синтезом називається уявне поєднання частин предмета, розчленованого аналізом, у єдине ціле.

Будь-який предмет має чимало властивостей і ознак. Щоб утворити поняття, необхідно відібрати із маси виділених аналізом лише суттєві. Тому у процесі вироблення понять завжди використовується такий логічний спосіб, як **абстрагування**.

Абстрагування – це уявне виділення істотних ознак предмета і відокремлення від маси інших властивостей. Результат абстрагування називається абстракцією. У цьому розумінні будь-яке поняття є абстракція

При утворенні поняття вивчаються не всі предмети класу, а тільки деякі. Істотні ознаки, виділені в окремих предметів через **узагальнення**, поширюються на решту предметів класу, на клас у цілому.

Узагальнення – це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів у класи на основі їхніх спільних ознак.

2. Поняття і слово.

Поняття й слово – не одне й те саме. Поняття є категорія мислення, слово – категорія мови. І як думка перебуває в нерозривному зв'язку з мовою, так і поняття органічно пов'язане зі словом.

Слово – матеріальна оболонка поняття. Поняття не може існувати інакше, як втілюючись у слові. Слово виражає й закріплює певне поняття.

Поняття може бути виражене одним словом (наприклад, держава) або сполученням слів (державне право).

Одне й те ж слово може виражати не одне, а кілька понять і, отже, мати не одне, а кілька значень. Наприклад, під словом "гіпотеза" розуміють "форму мислення" та "частину норми права". Слова, однакові за звучанням, але різні за своїм значенням, дістали назву омоніми. Наявність у мові омонімів викликає необхідність з'ясувати значення слів, що вживаються у практиці мислення.

Здатність слів виражати різні поняття породжує іноді плутанину, неясність в аргументації. Тому в науці користуються не просто словами, а **термінами**.

Термін – це слово, яке має чітко визначене значення. Будь-яка наука прагне, щоб кожен термін мав єдине значення. Багатозначність термінології призводить до

усіляких непорозуміннь у суперечках, дискусіях, до помилок як у мисленні, так і в практиці. Неточна термінологія викликає невизначеність у мисленні, сплутування понять і сплутування явищ дійсності. Тому питання термінології не байдужі будь-якій науці.

3. Зміст і обсяг поняття. Види понять.

Будь-яке поняття має обсяг та зміст.

Змістом поняття називається сукупність існуючих ознак предметів, відображених у понятті. Зміст поняття становлять ознаки, які відтворюють якість предмета і відрізняють його від інших схожих предметів.

Наприклад: зміст поняття «прямокутник» становить сукупність таких ознак: опуклий чотирикутник, паралельність протилежних сторін, рівність протилежних сторін, рівність всіх кутів, рівність діагоналей.

Зміст багатьох юридичних понять указаний у законі. У випадках, коли зміст того чи іншого юридичного поняття в законі не поданий, він устанавлюється правовою наукою і судовою практикою.

Обсяг поняття – сукупність предметів або явищ, мислимих у понятті.

Обсяг поняття становить коло предметів, на котрі поширюється дане поняття. Наприклад, обсяг поняття "дерево" становить усі предмети, до яких належить це поняття, тобто усі дерева; обсяг поняття "держава" – усі держави; обсяг поняття "крадіжка" – всі злочини, що мають ознаки цього поняття, та ін.

Замість терміну «обсяг понять» в логіці вживають «клас», «множина», «підклас».

Зміст і обсяг понять взаємопов'язані. Цей взаємозв'язок виражений у логічному законі зворотного відношення між обсягом і змістом поняття, котрий формулюється так: *зі збільшенням змісту поняття зменшується його обсяг і зі збільшенням обсягу поняття зменшується його зміст.*

Візьмімо такі два поняття: "злочин" і "посадовий злочин". Великий обсяг має поняття "злочин", оскільки воно поширюється на всі злочини, а поняття "посадовий злочин" охоплює тільки частину злочинів, ті, які є посадовими. Зміст же буде більшим у поняття "посадовий злочин", оскільки окрім ознак, властивих усілякому злочину, воно включає ще й ознаки специфічні, ті, якими посадові злочини відрізняються від інших.

Поняття діляться на види за змістом і обсягом. За обсягом розрізняють поняття одиничні, загальні й нульові.

Одиничним називається поняття, обсяг якого складається з одного предмета.

Прикладами одиничних понять є такі: "Харків", "Велика Вітчизняна війна".

Загальне поняття – це таке поняття, обсяг якого складається більш ніж з одного предмета. Загальними поняттями є: "людина", "держава", "норма права", "злочин", "крадіжка" тощо. До обсягу кожного з них входить не один, а група однорідних предметів.

Загальні поняття можуть бути реєструючими і нерєєструючими.

Реєструючим називається таке поняття, до обсягу котрого входить чітко визначена, яка підлягає обліку, кількість предметів. *Наприклад, "планета сонячної системи", "частина світу", "близький родич звинувачуваного", "законний представник потерпілого" тощо.*

Нерєєструючим називається поняття, котре відноситься до необмеженої кількості предметів. *Так, поняття "факт", "подія", "сутність", "явище" і т. д. є нерєєструючим, оскільки кількість предметів, що підлягають під кожне з них, не піддається обліку.*

Нульовим поняттям називається поняття з нульовим обсягом, тобто поняття, логічний клас якого не має жодного елемента. *Наприклад, "круглий квадрат", "вічний двигун", "русалка", "відьма" тощо.*

Залежно від структури елементів поняття є збірні і незбірні.

Поняття, котрі відносяться до сукупних предметів, мисляться як єдине ціле, називаються **збірними поняттями**. *Такими є поняття "ліс", "бібліотека", "клас", "натовп", "банда" та ін.*

Збірне поняття відображає істотні ознаки певної сукупності предметів, а не ознаки предмета, що створюють цю сукупність. Наприклад, поняття "бібліотека" відображає істотні ознаки бібліотеки як сукупності книг, а не ознаки книг. Тому збірне поняття не застосовне до окремих предметів сукупності. Не можна, наприклад, одну книгу називати бібліотекою. Цим збірні поняття відрізняються від загальних понять, котрі застосовні до кожного окремого предмета, що відображається загальним поняттям. Так, поняття "стіл" застосовне до кожного окремо взятого стола.

Збірне поняття може стати як одиничним, так і загальним. Наприклад, "Харківська бібліотека ім. Короленка", "Робітництво України", "1-й Гвардійський полк" тощо – це одиничні збірні поняття. А поняття "піхотний полк", "робітничий клас" є загальними збірними поняттями.

За змістом розрізняють поняття конкретні й абстрактні, позитивні й негативні, співвідносні й безспіввідносні.

Конкретним називається поняття, яке відтворює предмет у його цілісності.

Абстрактним називається поняття, яке відображає не предмет, а його властивість чи відношення, взяте як самостійний об'єкт думки.

Так, поняття "стіл", "людина", "державна", "злочин", "крадіжка" і т. д. – це поняття конкретні, а "тягар", "хорообрість", "вартість", "провина" та ін. – абстрактні поняття.

Конкретному поняттю відповідає в дійсності конкретний предмет або явище. Властивість же, що відтворюється абстрактним поняттям, не володіє предметністю, вона не існує сама по собі поза річчю. У світі немає тягара, вартості, провини самих по собі, а є предмети, що володіють тягарем, вартістю, провинною. Тому, коли ми оперуємо абстрактними поняттями, то можна назвати

предмет, який володіє властивістю, що відображається в абстрактному понятті, але неможливо продемонструвати властивість саму по собі як таку.

Позитивними називаються такі поняття, котрі відображають наявність у предмета або явища певних ознак.

Негативним називається поняття, в якому йдеться про відсутність у предмета ознак, котрі складають позитивні поняття.

Наприклад, поняття "осудність" є позитивним, а "неосудність" – негативним. У кожному з них ідеться про одні й ті ж ознаки, які становлять їхній зміст, тільки в одному понятті говориться про наявність, а в другому про відсутність цих ознак.

Зміст і обсяг негативних понять є такими ж визначеними, як зміст і обсяг позитивних понять. Так, негативні поняття "неповнолітній", "неосудний", "незаконний", "необґрунтований" і т. д. дають змогу строго окреслити коло предметів, що підпадають під це поняття, як і позитивні поняття, "повнолітній", "осудний", "законний", "обґрунтований".

Зміст негативного поняття не може бути встановленим без знання змісту відповідного йому позитивного поняття. Так, без знання змісту поняття "законний вирок" не можна визначити ознаки поняття "незаконний вирок"; не знаючи змісту поняття "осудний", не можна визначити, які ознаки складають зміст поняття "неосудний", тощо.

4. Зміст поняття і склад злочину.

У кримінальному праві поряд з терміном "зміст поняття" існує специфічне поняття "склад злочину". Коли йдеться про той чи інший конкретний злочин, наприклад, про крадіжку, вбивство, спекуляцію і т. ін., то говорять не про зміст поняття "крадіжка" чи "вбивство", а про склад злочину, крадіжки, вбивства тощо. Кожен склад злочину є юридичне поняття про певний суспільно небезпечний вчинок.

Під складом злочину розуміється сукупність суб'єктивних ознак, за наявності котрих суспільно небезпечна дія визначається злочином за кримінальним законом.

З логічного боку склад злочину – це зміст поняття, який відображає конкретний злочин. І склад злочину, і зміст поняття утворюють одні й ті ж ознаки певної суспільно небезпечної дії. Наприклад, зміст поняття "грабіж" становлять такі ознаки: 1) відкрита 2) крадіжка 3) особистого майна громадян. Ці ж ознаки утворюють і склад злочину пограбування.

5. Відношення між поняттями.

У процесі пізнання і практики досить часто доводиться з'ясовувати відношення між тим чи іншим поняттями. Знання відношення між поняттями дає змогу не змішувати одні поняття з другими, вбачати у поняттях як спільне, так і відмінне, правильно користуватися поняттями у практиці мислення.

У логіці всі поняття поділяють на порівнянні і непорівнянні.

Непорівнянними називаються такі поняття, котрі відображають настільки віддалені предмети, що в їхньому змісті й обсязі немає нічого спільного. *Наприклад, поняття "метал" і "право", "атом" і "держава", "норма права" і "рослина", "крадіжка" і "невагомість" непорівнянні.*

Порівнянними називаються поняття, у змісті і обсязі яких наявне дещо спільне. Порівнянні є такі поняття: "право" і "мораль", "закон" і "указ", "договір" і "угода" тощо.

Розділяючи поняття на порівнянні і непорівнянні, треба мати на увазі, що абсолютно непорівнянних понять взагалі немає. Будь-які два поняття, наприклад "право" і "місяць", мають не тільки відмінне, а й спільне. Таким спільним для них є логічна форма, яка дає змогу відносити їх до однієї й тієї ж форми мислення – поняття. Але якщо у логіці говорять про поняття порівнянні й непорівнянні, то мають на увазі зміст і обсяг понять, а не логічну форму.

Порівнянні поняття бувають *сумісні й несумісні*.

Сумісними називаються поняття, обсяг яких цілком або частково збігається. Зміст сумісних понять різний, але деякі ознаки їх можуть бути спільними.

Несумісними називаються поняття, обсяг яких не збігається в жодній своїй частині. Зміст несумісних понять не тільки різний. Тут видові ознаки одного поняття виключають видові ознаки другого. Але родова ознака несумісних понять є спільною.

Серед сумісних понять розрізняють 3 види відношень

1) відношення тотожності, 2) підпорядкування і 3) перехрещення.

1. Відношення тотожності

Тотожними називаються поняття, що відображають один і той же предмет. Обсяг тотожних понять збігається повністю, але зміст різний. Різними є не всі ознаки, а тільки специфічні, видові. Родова ж ознака тотожних понять є спільною. *Наприклад, тотожними є такі поняття, як "Олесь Гончар" і "автор роману "Собор"". Обсяг цих понять є одним і тим же, він повністю збігається, зміст же цих понять дещо різний.*

Тотожними будуть також поняття "Аристотелева логіка" і "традиційна логіка", "стаття 154 КК України" і "стаття, що передбачає відповідальність за спекуляцію" тощо.

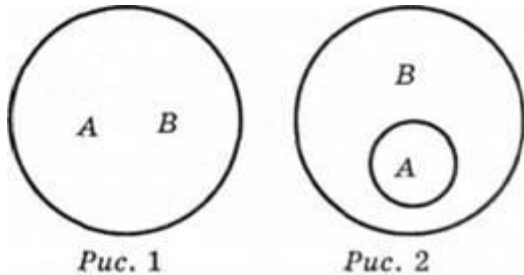
Відношення між обсягами тотожних понять графічно зображають так (див. рис. 1). Обсяг поняття А і обсяг поняття В повністю збігаються.

Зі сказаного випливає, що логіка не знає понять, у котрих, окрім обсягу, повністю збігався б зміст. Є поняття, які відображають один і той же предмет, але немає понять, зміст яких був би одним і тим же. Але в практиці мислення бувають випадки, коли під тотожними мислять поняття, що мають нібито однаковий зміст. Таке тлумачення тотожності понять є неправильним.

2. Відношення підпорядкування

Відношення підпорядкування існує між такими поняттями, одне з яких входить як частина в обсяг другого.

У відношенні підпорядкування перебувають, наприклад, поняття "право" і "державне право". Обсяг поняття "державне право" входить до обсягу поняття "право" як частина його обсягу. Обсяг поняття "право" ширше, ніж обсяг поняття "державне право".

Поняття з більшим обсягом називається підпорядковуючим, а поняття з меншим обсягом – підпорядкованим. У нашому прикладі поняття "право" є підпорядковуючим, а поняття "державне право" – підпорядкованим. Графічно відношення підпорядкування зображають так (див. рис. 2). Коло В означає поняття підпорядковуюче, а коло А – підпорядковане, обсяг якого становить частину обсягу підпорядковуючого поняття В.

З боку змісту між підпорядковуючим і підпорядкованим поняттями існує таке відношення: підпорядковане поняття включає до свого змісту всі ознаки, властиві підпорядковуючому поняттю, плюс ознаки, специфічні тільки для підпорядкованого поняття. Наприклад, до поняття "державне право" входять усі ознаки "права" і, крім того, ознаки, що характеризують його як право державне.

Із цього випливає досить важливий висновок для пізнання: все, що утверджується про підпорядковуюче поняття, ми можемо утверджувати про підпорядковане поняття, тобто не можна мислити предмет, відображений у підпорядкованому понятті, без ознак, властивих підпорядковуючому поняттю. Так, говорячи про державне право, не можна забувати, що воно є право і, отже, має ознаки, властиві праву взагалі. У той же час не можна поширювати сказане про підпорядковане поняття на підпорядковуюче, оскільки специфічні ознаки підпорядкованого поняття не входять до змісту підпорядковуючого поняття.

Відношення підпорядкування може бути як між двома загальними, так і між загальним та одиничним поняттями. Якщо відношення підпорядкування існують між загальними поняттями, то підпорядковуюче поняття називається родом або родовим поняттям, а підпорядковане – видом або видовим поняттям. Так, поняття "право" – це родове, а поняття "цивільне право" – видове; "угода" – це рід, а "договір" – вид.

Якщо відношення підпорядкування існує між підпорядковуючим загальним і підпорядкованим одиничним поняттями, то підпорядковуюче поняття називається видом або видовим поняттям, а підпорядковане – індивідом (елементом

сукупності). Так, відношення між поняттями "крадіжка" і "ця крадіжка" є відношення виду ("крадіжка") і індивіду ("ця крадіжка").

Відношення підпорядкування – це найпоширеніший і найважливіший тип логічних відношень між поняттями; він перебуває в основі багатьох логічних операцій, наприклад, у визначенні понять, узагальненні та обмеженні понять, розподілу термінів у судженнях, у категоричному силогізмі, індукції тощо.

Перехресними називаються поняття, обсяг яких тільки частково входить один в одного.

Так, поняття "студент" і "відмінник" перехреснюються, оскільки частина обсягу поняття "студент" входить до обсягу поняття "відмінник", а частина поняття "відмінник" входить до обсягу поняття "новатор" і "лауреат", "свідок" і "родич", "адвокат" і "захисник" тощо.

Графічно відношення між обсягами перехресних понять відображають так (див. рис. 3). Коло А позначає обсяг одного, а коло В – другого перехресного поняття. Із заштрихованої частини схеми видно, що обсяг перехресних понять у певній частині збігається. Щодо нашого прикладу це означає, що деякі студенти є відмінниками, а деякі відмінники – студентами.

Зміст перехресних понять, за винятком родової ознаки, різний. Але видові ознаки не заперечують одна одну, навпаки, один і той же предмет може мати ознаки перехресних понять одночасно. Так, деякі люди в один і той же час є і студентами і відмінниками.

Серед несумісних понять розрізняють три види відношень: 1) супідрядності, 2) суперечності та 3) протилежності.

4. Відношення супідрядності

Відношення супідрядності існує між поняттями, які однаково входять до одного й того ж роду. Такі поняття називаються супідрядними.

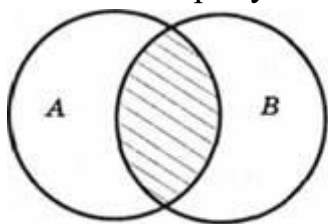

Рис. 3

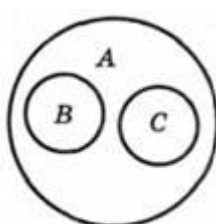

Рис. 4

Наприклад, поняття "крадіжка" і "пограбування" супідрядні, оскільки вони є видами одного й того ж роду – "злочин проти особистої власності громадян". Супідрядними є також поняття "завдаток" і "застава", "хабар" і "халатність", "висилка" і "заслання".

Супідрядні поняття відображають так (див. рис. 4). Велике коло А позначає обсяг родового поняття (наприклад, "злочин проти власності"), а малі кола В і С – обсяг супідрядних (видових) понять ("крадіжка" і "грабіж").

Обсяг супідрядних понять не збігається в жодній своїй частині. Це означає, що немає предметів, котрі входили б до обсягу двох супідрядних одночасно.

Це положення логіки має важливе значення для кримінально-правової теорії та судової практики. Та чи інша конкретна суспільно небезпечна дія може бути кваліфікована тільки за якоюсь однією супідрядною статтею кодексу, наприклад, за статтею, що описує грабіж, а не за обома цими статтями одночасно.

Зміст супідрядних понять в цілому відмінний, але, окрім родової ознаки, загальними можуть бути і деякі видові ознаки.

5. Відношення суперечності

Відношення суперечності існує між такими двома поняттями, одне з яких має певні ознаки, а друге – ці ж ознаки заперечує, не стверджуючи якихось нових. Такі поняття називаються суперечливими.

Прикладами суперечливих понять можна назвати такі: "винний" і "невинний", "осудний" і "неосудний", "законний" і "незаконний", "обґрунтований" і "необґрунтований", "злочинне" і "незлочинне", "каране" і "некаране" тощо.

Відношення суперечності існує між негативним і відповідним позитивним поняттям. Змістом одного із суперечливих понять є сукупність певних ознак, а змістом другого – заперечення саме цих ознак.

Так, змістом поняття "незаконний" є відсутність у предмета мислення тих ознак, котрі складають зміст поняття "законний".

Обсяги суперечливих понять виключають одне одного. Один і той же предмет не може входити до обсягу обох суперечливих понять одночасно. Він може належати до класу тільки одного з них.

Ці логічні положення покладено в основу багатьох кримінально-процесуальних вимог юридичного закону. Так, суд, розв'язуючи питання про вину звинувачуваного, не може посісти якусь середню між винністю і невинністю точку зору. Він має визначити звинуваченого або винним, або ж невинним. Вирок також може бути або законним, або незаконним і не може бути і тим і іншим одночасно. Та чи інша конкретна дія є або злочинною, або незлочинною і т. д.

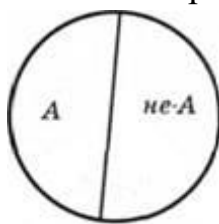

Рис. 5

6. Відношення протилежності (супротивності)

Відношення протилежності (супротивності) існує між двома поняттями, із котрих одне заперечує друге при допомозі утвердження нових ознак, несумісних із ознаками заперечуваного поняття.

Протилежні, наприклад, поняття "грубість" і "ніжність", "білий" і "чорний", "високий" і "низький", "революція" і "контрреволюція" тощо.

Зміст одного супротивного поняття не тільки включає зміст другого, а й протилежний йому. Тому супротивні поняття не можуть застосовуватися до одного

й того ж предмета одночасно. Не можна, наприклад, сказати, що даний предмет є і білим, і чорним, що дія звинувачуваного і навмисна, і ненавмисна водночас.

Обсяги двох протилежних понять не вичерпують обсяг родового поняття, між ними може бути третє поняття. Так, між білим і чорним знаходиться зелений, червоний та інші кольори; окрім навмисної і ненавмисної дії, існує ще самовпевненість тощо.

Тому, якщо предмет не входить до обсягу одного протилежного поняття, то це ще не означає, що він входить до обсягу другого. Він може відноситися до якогось іншого класу предметів даного роду. Так, якщо смерть потерпілого не є нещасним випадком, то звідси ще не випливає, що має місце вбивство. Смерть потерпілого могла бути наслідком самогубства.

Протилежні поняття графічно зображуються так (див. рис. 6).

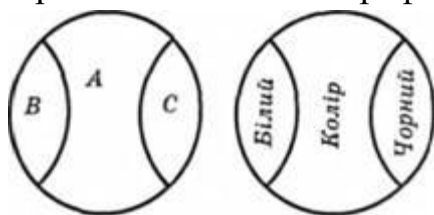

Рис. 6

6. Операції над поняттями.

Операції над поняттями – це такі логічні дії, унаслідок яких утворюються нові поняття. Оскільки обсяг понять розглядається як клас, із яким проводяться ці операції, то останні й називаються операціями з класами. Унаслідок цих операцій (операцій над поняттями) здобувають нові класи.

Розгляньмо такі операції над поняттями: а) складання, б) множення, в) заперечення, г) узагальнення і обмеження понять.

Операція складання понять полягає в об'єднанні двох чи кількох класів у один клас.

Так, операція складання понять "обвинувальний присуд" і "виправдувальний присуд" полягає в об'єднанні класу обвинувальних присудів з класом виправдувальних присудів у один клас, або в одне поняття "обвинувальний присуд" літерою А, а поняття "виправдувальний присуд" – літерою В, то результат цієї операції можна відобразити графічно так (див. рис. 7). Заштрихована поверхня є клас присудів.

За допомогою операції складання можна об'єднати класи (поняття), що перебувають між собою у найрізноманітніших відношеннях: тотожності, підпорядкування, перехрещення, супідрядності, суперечності, протилежності. Наприклад, при об'єднанні понять "свідки" (А) і "родичі" (В), які перебувають у відношенні перехрещення, ми здобудемо новий клас (рис. 8), до якого увійдуть не тільки свідки, що не є родичами, і родичі, котрі не є свідками, а й родичі-свідки. При складанні понять "договір" (А) та "угода" (В), між котрими існують

відношення підпорядкування, здобудуть новий клас (заштрихована поверхня рис. 9), до якого увійдуть не тільки угоди, що не є договорами, а й угоди, які є договорами.

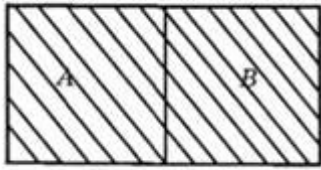

Рис. 7

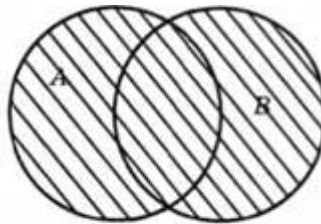

Рис. 8

Під час операції складання понять часто користуються сполучником "або". Він уживається не в розділювальному, а в єднально-розділювальному значенні. *Це слід мати на увазі при тлумаченні правових норм. Так, за ст. 161 КК України, де йдеться про те, що "Полювання в заборонений час, або в недозволені місцях, або забороненими знаряддями і способами, чи то на звірів і птахів, полювання на котрих повністю заборонене... – карається...", відповідальність будуть нести не тільки особи, що займаються полюванням у заборонений час, а й особи, які займаються полюванням у недозволені місцях, або на звірів і птахів, полювання на котрих повністю заборонене.*

7. Узагальнення і обмеження понять.

У практиці мислення нам часто доводиться переходити від одних понять до інших. Так, ми можемо перейти від поняття "халатність" до поняття "посадовий злочин", від поняття "посадовий злочин" – до поняття "злочин", від останнього – до поняття "діяння" і, навпаки, від поняття "діяння" до поняття "злочин", від нього – до поняття "посадовий злочин" і т. д.

Логічна операція, за допомогою якої відбувається перехід від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом, **називається узагальненням**. Узагальнити поняття – означає перейти від виду до роду.

Логічна дія, у процесі котрої відбувається перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, **називається обмеженням**. При обмеженні ми йдемо від роду до виду.

Наприклад, коли від поняття "договір" ми переходимо до поняття "угода", а від нього до поняття "цивільні правовідносини", а потім до поняття "правовідносини" – ми узагальнюємо поняття. Якщо ж від поняття "договір" ми перейдемо до поняття "страхування", а від нього – до поняття "майнове страхування", то ми обмежуємо поняття (див. рис. 13).

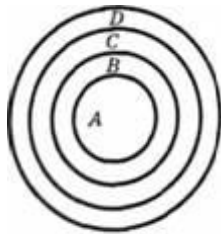

Рис. 13

Процес узагальнення і обмеження понять не безконечний.

Межею узагальнення є категорії. Категорії – це поняття з гранично широким обсягом. Категорії не мають роду, тому не піддаються узагальненню. Наприклад, такі категорії, як "матерія", "свідомість", "рух", "сутність", "явище", "кількість", "якість" тощо, не узагальнюються, від них не можна перейти до якихось інших понять із великим обсягом.

Рубежем обмеження є одиничне поняття. Так, обмеженням поняття "крадіжка" буде "крадіжка, скоєна Петровим".

Узагальнення і обмеження може бути як правильним, так і неправильним. Щоб ці операції були правильними, необхідно при узагальненні переходити від виду до роду, а при обмеженні – від роду до виду. Якщо ж при узагальненні ми перейдемо до поняття, яке є родом щодо вихідного поняття, то таке узагальнення буде неправильним. Не можна, наприклад, узагальнюючи поняття "крадіжка", перейти до поняття "грабіж", оскільки грабіж не є родом для крадіжки.

8. Сутність визначення

Якщо ми маємо справу з поняттями, то нас цікавить перш за все їхній зміст. Розмірковуючи, наприклад, про право, слід знати зміст цього поняття; кваліфікуючи скоєне як шпигунство, суд має знати склад злочину шпигунства; викладаючи курс науки, лектор має роз'яснити зміст основних її понять і т. д.

Зміст поняття з'ясовується завдяки логічній дії (операції), що дістала назву визначення (definitio) – розкриття змісту поняття.

Поняття, зміст якого треба розкрити називається означуваним (дефінієндум) Dfd. Поняття, через яке розкривається зміст означувального поняття називається означуваним (дефінієнс) Dfn.

Оскільки зміст поняття складають необхідні, істотні ознаки предмета, то визначити поняття – означає з'ясувати істотні ознаки предмета. Так, визначити поняття "наклеп" означає з'ясувати істотні ознаки клепа.

Визначення є підсумком складного й тривалого процесу пізнання предметів або явищ. Визначенням нібито завершується процес вироблення поняття. Але визначення не залишаються незмінними, раз і назавжди встановленими. У пізнанні йдуть від одних визначень, менш точних, до других, більш точних, що відповідають даному рівню розвитку знань.

означуваного поняття вичерпує обсяг предметів означуваного поняття В, яким притаманна видова ознака с.

2. Означення понять не повинно містити тавтології, тобто означене поняття не може повторювати означуване поняття.

Наприклад, "Цивільне право регулює відносини, передбачені цивільним законом". Тут має місце коло у визначенні

3. Означення повинно бути ясним, тобто в ньому мають бути вказані відомі ознаки, які не потребують означення чи роз'яснення і не містять двозначності.

11. Поділ обсягу поняття. Класифікація понять.

Коли ми маємо справу з поняттями, то нас цікавить не тільки їхній зміст, а й обсяг. Наприклад, вивчаючи державу, ми цікавимось не лише тим, що таке держава, які її ознаки, а й тим, які бувають держави, їх види, тобто обсягом даного поняття.

Зміст поняття установлюється, як уже відомо, за допомогою визначення. Обсяг поняття розкривається за допомогою поділу. Розкрити обсяг поняття – означає установити, на які види воно поділяється.

Поділ – це розподіл на види (групи) предметів, що входять до обсягу даного поняття.

У поділу розрізняють поділюване, члени поділу та основа поділу.

Поняття, обсяг якого піддається поділу, називається поділюваним.

Види предметів, на котрі розподіляється рід, називаються членами поділу.

Ознака, за якою ми розподіляємо поняття на види, називається основою поділу.

Розрізняють такі види поділу: поділ за відотвірною ознакою (простий поділ), дихотомічний поділ і класифікація.

Простий поділ. Простий поділ, або поділ за відотвірною ознакою, – це такий поділ, коли обсяг поділяється за якоюсь основою на супідрядні види.

Приклади простого поділу: "Угоди за характером волевиявлення поділяються на односторонні і взаємні";

Простий поділ – це найпоширеніший вид поділу, ним широко користуються у науці й практиці. Він дає змогу виділити всередині роду види предметів, що стає потім основою для віднесення окремих конкретних предметів даного роду до "свого" виду, не змішувати одні предмети або явища з іншими тощо.

Дихотомічний поділ. Дихотомічний поділ полягає в тому, що обсяг поділюваного поняття поділяється на два протилежні поняття, одне з яких стверджує певну ознаку, а друге цю ознаку заперечує.

Поняття як форма мислення.

План практичного заняття

1. Логічні прийоми утворення понять.
2. Поняття і слово.
3. Зміст і обсяг поняття. Види понять.
4. Зміст поняття і склад злочину.
5. Відношення між поняттями.
6. Операції над поняттями.
7. Узагальнення і обмеження понять.

Завдання для індивідуальної підготовки до семінару

Опрацювати тему самостійно за підручниками та виписати у зошит визначення основних понять.

Підготуватися до контрольного опитування

.Студентам, які навчаються за індивідуальним графіком, потрібно звернутися до старост з метою виконання тестових завдань.

ЛЕКЦІЯ 4-5. СУДЖЕННЯ ТА ДІЇ НАД НИМИ

Загальна характеристика суджень та їх структура (будова).

Судженням називається думка, в якій утверджується або заперечується щонебудь про предмети та явища об'єктивної дійсності.

Судження відображає наявність або відсутність у предметів певних властивостей, ознак, зв'язків і відношень. У судженні виражається наше знання про про всі різноманітні зв'язки й відношення між предметами, явищами та їхніми властивостями. "Право є воля панівного класу"; "Право є надбудова"; "Право є

сукупність правил поведінки"; "Право не існує без держави"; "Право є засіб проведення політики" і т. д., ми виявляємо найрізноманітніші сторони права і його зв'язок із іншими явищами.

Судження – це не просто зв'язок понять чи уявлень, за котрими немає ніякої реальності, як твердить ідеалістична логіка, а відображення дійсно існуючих суттєвих зв'язків і відношень між предметами.

Судження може бути або істинним, або хибним.

Судження складається із суб'єкта, предиката і зв'язку.

Суб'єкт S – це те, про що йдеться у судженні. Суб'єкт – не сам предмет дійсності, а поняття про нього.

Предикат P – це те, що мовиться у судженні про предмет думки. Предикат є поняттям про те, що стверджується або заперечується про предмет, виражений суб'єктом.

Зв'язка в судженні є відображенням зв'язку, існуючого між предметом думки і певною властивістю; зв'язка установлює, належить чи не належить предметові судження властивість, мислима в предикаті. Зв'язка виражається такими словами, як "є", "не є" тощо.

Судження як форма мислення є єдине ціле. Кожна з частин судження (суб'єкт, предикат і зв'язка) окремо не може скласти судження і не існує.

Так, судження, виражене безособовими реченнями, як, *наприклад, "Вечоріє", "Світає", "Сутеніє", "Дощить" і т. д., які, на думку деяких логіків, є безсуб'єктними, насправді мають і суб'єкт і предикат. Речення "Вечоріє" виражає судження "Вечір (суб'єкт) надходить (предикат)". Речення "Дощить" має судження "Дощ (суб'єкт) іде (предикат)".*

Суб'єкт і предикат судження містять знання не однакового характеру. Суб'єкт виражає знання про предмет думки, а предикат – про ознаку, відношення, властивість, що належить або не належить предмету. Суб'єкт містить знання відоме, а предикат – нове, раніше не відоме знання.

Судження може складатися з одного суб'єкта і одного предиката або з кількох суб'єктів і предикатів.

Тому структура суджень неоднакова, вона різна у різних видів суджень.

За складом суб'єкта й предиката судження поділяються на прості та складні

Простим судженням називається судження, яке складається з одного суб'єкта і одного предиката.

Складним судженням називається таке судження, в якому наявні кілька предикатів чи суб'єктів. Складні судження складаються з кількох простих суджень.

Роль запитання у судовому пізнанні.

До питань категорії "істинно" і "хибно", якими характеризуються судження, не застосовні. Не можна сказати "Це запитання є істинним" або "Це запитання є хибним". Запитання може бути або правильним, або неправильним. Тому, коли ми маємо справу із запитанням, нас цікавить перш за все те, правильно чи неправильно воно поставлене, оскільки правильна, послідовна і своєчасна постановка запитання є істотною умовою успіху у процесі пізнання.

Значна увага правильній постановці запитань надається в юридичній науці і судовій практиці, особливо під час розслідування та розгляду кримінальних справ і, зокрема, під час планування розслідування, побудови версій, збирання і перевірки доказів, під час допиту свідків, потерпілих і обвинувачуваних, у судовій експертизі та інших слідчих діях.

Так, теорія кримінального процесу і криміналістика виходять із того, що під час допиту свідків, потерпілих і обвинувачуваних, запитання мають бути сформульовані стисло, чітко і виразно, у зрозумілих для допитуваного виразах, на які він міг би дати чітку і недвозначну відповідь. Під час допиту немає нічого шкідливішого, ніж постановка розпливчатих запитань, невиразних або не зовсім ясних тому, кому вони задаються, оскільки на такі запитання, як правило, будуть здобуті відповіді, що мають характер загальних суджень. Не можна ставити громіздких запитань, поєднуючи в одному кілька запитань, що охоплюють різні факти або обставини, оскільки у разі складного запитання допитуваний безперечно опустить у відповіді якусь обставину, котра може мати істотне значення для справи.

Просте судження, його види і структура.

Прості судження, залежно від того, що вони відображають – властивість чи відношення, поділяються на атрибутивні судження та судження із відношенням.

Атрибутивним судженням називається таке судження, у якому стверджується або заперечується належність предмету визначеної властивості чи ознаки.

Приклади атрибутивних суджень: "Цукор солодкий"; "Норми права мають примусовий характер"; "Суд не утворює нового права" тощо.

Структура атрибутивних суджень, у яких стверджується належність предмету певної властивості, виражається формулою $S \in P$. Заперечується – $S \notin P$.

Судження із (про) відношенням – це судження, що відображає відношення між окремими предметами або їхніми ознаками.

Приклад: "Київ західніше від Харкова"; "Київ більший за Львів".

Судження відношення виражають найрізноманітніші відношення між предметами і явищами: часові, просторові, відношення за якістю, кількістю, формою, тотожності, протилежності тощо. Тому у практиці мислення ми стикаємося із найрізноманітнішими судженнями відношення.

Структура суджень із відношеннями може бути виражена формулою **a R b**. Тут а і b позначають поняття про предмети, а R – відношення між ними. Читається ця формула так: "Між предметами **a** і **b** існують відношення **R**". Якщо відношення існують не між двома, а між трьома предметами, то структуру судження записують так: "(a, b, c)R".

Приклади: "Полтава знаходиться між Києвом і Харковом"; "Микола і Петро – брати обвинувачуваного у справі К."

Особливий клас простих суджень утворюють судження існування.

Судження існування (екзистенціальні) – це такі судження, в яких утверджується чи заперечується сам факт існування або не існування предмета. *Наприклад: "Світ існує", "Безпричинних явищ не буває", "Право окремо від держави не існує".* Суб'єктом цих суджень є те, про що йдеться у судженні: ("матерія", "світ", "право"), предикат виражений словом "існує". Зв'язка чітко не виражена словами ("є", "не є"), але існує. Структура цих суджень може бути виражена формулою: "S є P", "S не є P".

Категоричні судження і їх види.

Категоричним судженням є судження, в якому щось стверджується чи заперечується у безумовній формі. *Наприклад: "Петренко – студент", "Купівля-продаж є договір" тощо.*

Категоричне судження є судження атрибутивне, в ньому стверджується чи заперечується належність предмету певної властивості або ознаки. Категоричні судження поділяються на види за якістю та кількістю.

За якістю судження бувають ствердні і заперечні.

Ствердним називається судження, яке відбиває наявність у предмета якоїсь ознаки. *Наприклад: "Норми права мають обов'язковий характер".* Ствердне судження має таку **формулу: S є P.**

Заперечним називається судження, в якому йдеться про відсутність у предмета якоїсь ознаки. *Наприклад: "Студент Іваненко не відмінник»* **S не є P.**

У заперечних судженнях заперечення "не" може стояти як перед зв'язкою, так і перед предикатом (P). *"Ця дошка не є чорна",* частка "не" стоїть перед зв'язкою, а в судженні *"Ця дошка є не чорна"* – перед предикатом. **S є не P.**

Заперечними є також судження, в яких заперечення "не" стоїть безпосередньо перед суб'єктом, тобто судження, що має структуру **"не S є P"**. *"Не підпал є причиною пожежі".*

Ці судження слід відрізнити від ствердних, суб'єктами яких є заперечні поняття.

У правовій науці й судовій практиці такого типу ствердні судження трапляються досить часто. *Наприклад: "Незаконне позбавлення волі є злочин",*

За кількістю судження бувають одиничні, часткові та загальні.

Одиничним судженням називається судження, в якому щось стверджується чи заперечується про один предмет. *Наприклад: "Київ – столиця України".* Одиничне судження має формулу **S є P, S не є P.**

Частковим судженням називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про частину предметів класу.

Наприклад: "Деякі студенти – відмінники". S часткового судження виражається: "деякі", "більшість", "частина", "кілька", "іноді" **Деякі S є P.**
Деякі S не є P.

Часткові судження бувають означені та неозначені.

Означені часткові судження ми висловлюємо у тих випадках, коли наше пізнання якихось предметів завершене і нам відомо, що тільки деякі предмети класу наділені (або не наділені) певною ознакою, а інші предмети даного класу цими ознаками не володіють (або володіють).

Наприклад: "Тільки деякі договори є безплатні", "Деякі злочини здійснюються з необережності". У цих судженнях слово "деякі" має зміст "тільки деякі", а не всі.

Неозначене часткове судження – це таке судження, в якому виражене знання про те, що в крайньому разі деякі предмети даного класу володіють (не володіють) певною ознакою. Чи належить ця ознака останнім предметам класу, ми ще не знаємо, оскільки наше пізнання предметів не завершене. Слово "деякі" тут має зміст "у крайньому разі деякі" або "у всякому випадку деякі, а можливо й усі".

Приклади неозначеного часткового судження: "Деякі співучасники у справі визнали свою вину"; "Частину викрадених злочинцями речей уже знайдено" і т. д.

Загальним судженням називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про всі предмети класу. "*Усі громадяни зобов'язані дотримуватися законів*"; "*Ніхто зі свідків не має права відмовлятися від давання показань у суді*". У загальних судженнях перед суб'єктом постає логічна стала, яка виражається такими словами, як "усі", "кожен", "усякий", "будь-який", "ніхто", "ніякий" і т. д. Але часто слово "*всі*" не висловлюється, а тільки має на увазі.

Всі S є P. Жодне S не є P.

1. Загальноствердні	Всі S є P.	–	A.
2. Загальнозаперечні	Жодне S не є P.	–	E.
3. Частковоствердні	Деякі S є P.	–	I.
4. Частковозаперечні	Деякі S не є P.	–	O.

Оскільки кожне судження володіє певною якістю і кількістю одночасно, то в практиці мислення користуються об'єднаною класифікацією суджень за кількістю та якістю. За цією класифікацією існують такі чотири основні види суджень:

1. Загальноствердні судження – це судження за кількістю загальні, а за якістю ствердні. "*Усі студенти складають екзамени*";

2. Загальнозаперечні судження – це судження за кількістю загальні, а за якістю заперечні. "*Жоден слон не літає*"

3. Частковоствердні судження – це судження за кількістю часткові, а за якістю ствердні. "*Деякі студенти – відмінники*";

4. Частковозаперечні судження – це судження за кількістю часткові, а за якістю заперечні. "*Деякі риби не гинуть без води*"

Одиничні судження при використанні їх в умовиводах прирівнюються за кількістю до загальних суджень, оскільки в одиничному судженні, як і в загальному, говориться про увесь клас, виражений суб'єктом. Одиничні ствердні

судження у дедуктивних умовиводах розглядаються як судження загальноствердні типу А, а одиничні заперечні судження – як загальнозаперечні судження типу Е.

Розподіленість термінів у судженнях

Як наголошувалося раніше, суб'єкт і предикат судження називаються термінами. Кожен термін у судженні розподілений або не розподілений. Знання правил розподіленості термінів у судженнях необхідне при аналізі умовиводів.

1. Якщо термін судження повністю включається до обсягу іншого терміна або повністю виключається з нього, то він **розподілений**. *Всі паралелограми – чотирикутники.*

2. Якщо термін судження частково включається до обсягу іншого терміна або частково виключається з нього, то він **не розподілений**. *Деякі риби не гинуть без води.*

При розподіленості терміна в судженні говориться про всі предмети, про увесь клас. Якщо ж термін у судженні не розподілений, то це означає, що у судженні йдеться не про всі, а лише про деякі предмети класу, виражені цим терміном, про деяку частину цього класу.

Існують такі правила розподіленості термінів у судженнях:

1. а) У загальноствердних судженнях, А в яких обсяг терміна S повністю включається до обсягу P (рис. 14), S – розподілене, а P – не розподілене.

"Усі метали є провідниками електрики" ("Всі S є P"). Оскільки обсяг суб'єкта цього судження (поняття "метал") цілком включається до обсягу предиката (поняття "провідник електрики"), то S тут розподілене, а P – не розподілене. У цьому судженні йдеться про всі метали, але не про всі провідники електрики. Обсяг предиката (P) у таких судженнях (рис. 14) не вичерпується обсягом суб'єкта (S).

б) У тих же загальноствердних судженнях, у яких обсяг суб'єкта є одним і тим же (рис. 15), розподілений не тільки суб'єкт (S), а й предикат (P). До загальноствердних суджень, у яких розподілені S і P, відносяться судження-означення і судження із виділяючим суб'єктом.

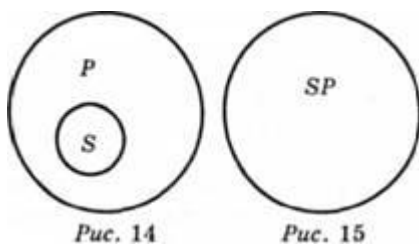

Рис. 14

Рис. 15

Обсяг P може дорівнювати або бути ширшим S. Тому прийнято вважати P невизначеним.

2. У загальнозаперечних судженнях Е суб'єкт і предикат розподілені. "Жодний із доказів не повинен братися на віру" ("Жодне S не є P") обсяг суб'єкта (поняття "доказ") повністю виключається із обсягу предиката ("братися на віру"), тому обидва терміни (S і P) тут розподілені (рис. 16).

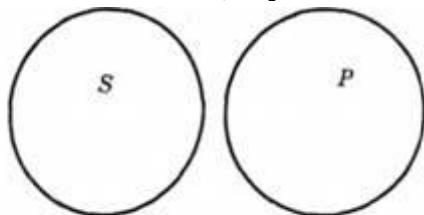
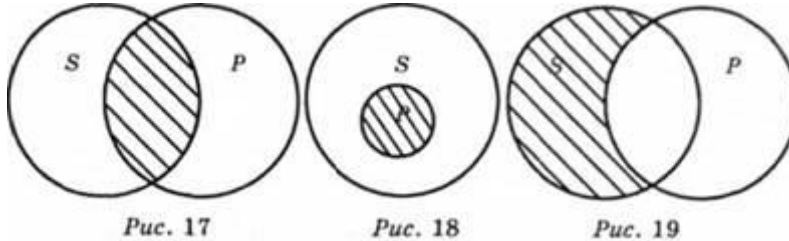

Рис. 16

3. У частковоствердних судженнях I ми маємо два випадки: а) У

частковоствердних судженнях, у яких обсяг суб'єкта частково включається до обсягу предиката (рис. 17), S і P не розподілені. "Деякі студенти - відмінники" ("Деякі S є P"). У цьому судженні і суб'єкт (поняття "студенти"), і предикат (поняття "відмінники") не розподілені, оскільки обсяг одного терміна лише частково включається до обсягу другого.

б) У частковоствердному судженні, в якому обсяг предиката повністю включається до обсягу суб'єкта (рис. 18), S - розподілене, а P - не розподілене. "Деякі злочини є посадовими" ("Деякі S є P") обсяг предиката ("посадові злочини") повністю включається до обсягу суб'єкта ("злочини"), тому P тут розподілене, а S - не розподілене.

4. У частковозаперечних судженнях O суб'єкт не розподілений, предикат

розподілений, або в цих судженнях обсяг S частково виключається із обсягу P (рис. 19). "Деякі студенти не є відмінниками" ("Деякі S не є P") суб'єкт ("студенти") не розподілений, оскільки його обсяг частково виключається із обсягу предиката ("відмінники"), а предикат розподілений.

7. Логічні змінні та логічні постійні.

У формулах, за допомогою яких виражають структуру суджень, одні знаки є постійними, а другі - змінними. Щоб з'ясувати, що таке ті й інші, розглянемо ряд прикладів. Деякі студенти є відмінниками. Деякі письменники є лауреатами. Деякі угоди є односторонніми.

Якщо виразити структуру кожного з цих суджень у вигляді формули, то вона буде для них однаковою: "Деякі S є P". Знаки S і P у цій формулі є змінними, вони замінюють слова, що виражають різноманітні за конкретним змістом поняття. У першому судженні S - це поняття "студент", у другому - "письменник", у третьому - "угода". Знак P заміняє у першому судженні поняття "відмінник", у другому - "лауреат", у третьому - "одностороння". Слова ж "деякі" і "є" у цих судженнях, що виражають одні й ті ж логічні зв'язки, є постійними.

Логічні змінні ми позначили знаками (символами) S та P, а логічні постійні - "всі", "деякі", "є" тощо. Але символами можна позначати не тільки логічні змінні, а й логічні постійні. Використання символів дає змогу не тільки коротше записувати структуру суджень, а й усунути багатозначність слів, за допомогою яких виражаються логічні постійні.

Так, слово "є", за допомогою якого виражається зв'язок між S і P у судженнях, котрі мають структуру "S є P", багатозначне, воно має різноманітний логічний зміст. Наприклад, у судженні "Договір є угода" слово "є" виражає відношення включення S у P (включення класу договорів до класу угод). У судженні "Іванов визнаний винним" воно виражає відношення елемента класу до всіх класів.

Щоб усунути цю багатозначність слова "є", користуються знаками (символами). Відношення рівнозначності між S і P позначають знаком "=" або "~" а відношення елемента класу до класів - знаком є.

Судження і пропозиційна функція

Від судження слід відрізнити мовний вислів, що дістав назву "пропозиційна функція або функція висловлювання".

Пропозиційною функцією називається такий граматичний вислів, який має форму стверджувального судження, в котрому відоме тільки те, що стверджується про предмет думки, сам же предмет думки залишається невідомим (неозначеним).

Суддя – юрист. Слідчий – юрист. Адвокат – юрист.

Предикат у цих суджень один і той же – "юрист", а суб'єкт – різний: "суддя", "слідчий", "адвокат". Якщо замінити суб'єкт цих суджень знаком x , то дістанемо вираз: x – юрист.

Таке мовне висловлювання називається пропозиційною функцією, або функцією висловлювання. " x – людина", " x – норма права", " $x > y$ " тощо.

1. Поділ суджень за модальністю

Під час поділу суджень за модальністю слід розрізнити два плани: план буття (об'єктивна модальність) і план обґрунтування думки (логічна модальність).

За об'єктивною модальністю, тобто залежно від того, якого характеру зв'язок (можливий, дійсний чи необхідний) відображає судження, розрізняють судження можливості, дійсності та необхідності.

Судження можливості – це судження, яке відображає реально існуючу, але ще не реалізовану можливість. "Можливе убивство із мисливської рушниці" тощо.

Судження дійсності – це таке судження, котре відображає щось як уже існуюче в дійсності. Наприклад: "Петров засуджений за ст. 206 КК України".

Судження дійсності – це судження про факт, про те, що є, а судження можливості – це судження про те, що може бути, що лише можливе як таке. Тому, наприклад, під час проведення слідчого експерименту, за допомогою якого встановлюється можливість або неможливість того чи іншого явища або факту, висловлюється судження можливості ("М., перебуваючи у своїй кімнаті, міг бачити людину, яка вилазила із вікна кімнати С"), але не судження дійсності ("М., перебуваючи у своїй кімнаті, бачив людину, котра вилазила із вікна кімнати С").

Судження необхідності – це судження, яке відображає неминучість існування якогось предмета або зв'язку між предметами і явищами. Наприклад: "Суспільне буття визначає суспільну свідомість";

За логічною модальністю судження поділяються на проблематичні (імовірні) та достовірні.

Проблематичним (імовірним) судженням називають таке судження, в котрому якась ознака стверджується або заперечується щодо предмета думки лише здогадно. "Тут, імовірно, був підпал". формулу: "**S, імовірно, є P**"; "**S, імовірно, не є P**".

У судовій практиці імовірні судження формуються звичайно на початку розслідування справи, коли зібраних матеріалів ще недостатньо, щоб висловити те чи інше достовірне судження, "Злочинців, імовірно, було троє" тощо.

Достовірним судженням називається таке судження, щодо котрого з певною визначеністю відомо, що ознака, про яку йдеться в судженні, дійсно належить або не належить предмету думки.

Поділ суджень на імовірні і достовірні має винятково важливе значення для юридичної практики. Зумовлено це тим, що основою кінцевого висновку у справі можуть бути тільки судження достовірні і в жодному разі неімовірні.

Відношення між судженнями.

Між судженнями А, Е, І, О існують такі відношення": 1) відношення протилежності (контрарності), 2) відношення підконтрарності, 3) відношення суперечності та 4) відношення підпорядкування.

Відношення між судженнями А, Е, І, О прийнято відображати в логіці у вигляді "логічного квадрата" (рис. 20).

1. Відношення протилежності (протилежні) мають місце між судженнями А і Е (загальноствердним і загальнозаперечним). Суть цього відношення полягає в тому, що протилежні судження не можуть бути обидва одночасно істинними, але обидва можуть бути одночасно хибними. Тому якщо одне із протилежних суджень істинне, то друге безперечно хибне, але із хибності одного протилежного судження не можна робити висновок про істинність другого.

Наприклад, якщо істинне "Будь-яка держава є класовою" (А), то хибне протилежне йому судження "Жодна держава не є класовою" (Е). Якщо ж судження "Всі метали тонуть у йоді" (А) хибне, то це не означає, що істинне протилежне судження "Жоден із металів не потопав у воді" (Е). Протилежне судження може бути як істинним, так і хибним.

2. Відношення суперечності (заперечення) існує між судженнями А і О (загальноствердним і частковоствердним) і між судженнями Е та І (загальнозаперечним і частковоствердним). У відношенні заперечення перебувають також судження одинично-заперечні ("Це S не є P") і одинично-ствердні ("Це S є P").

Особливість відношення заперечення полягає в тому, що з двох заперечних суджень одне обов'язково істинне, а друге – хибне. Обидва заперечні судження не можуть бути істинними і не можуть бути хибними одночасно.

Наприклад, якщо судження "Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним" (А) істинне, то заперечне йому судження "Деякі злочини не є суспільно небезпечними" (О) безперечно хибне. А якщо істинне судження "Деякі студенти не відмінники" (О), то судження А – "Усі студенти відмінники" обов'язково хибне.

3. Відношення підпорядкування існує між судженням А та І (загальноствердним та частковоствердним). Судження А є підпорядковувачим стосовно судження І, а судження І – підпорядкованим. Так само судження Е – підпорядковуваче, а судження О – підпорядковане.

Сутність відношення підпорядкування:

а) Із істинності підпорядковувачого судження впливає істинність підпорядкованого йому судження, але з істинності підпорядкованого судження не впливає істинність підпорядковувачого судження, воно може бути як істинним, так і хибним. якщо судження "Усі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення" (А) істинне, то це означає, що і підпорядковане йому судження "Деякі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення" (І) істинне.

Але якщо істинним є судження "Деякі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення" (І), то це ще не означає, що істинне підпорядковуваче судження "Усі свідки у справі Петренка дали правдиві свідчення" (А).

б) Із хибності підпорядковуючого судження не впливає з необхідністю хибність підпорядкованого: воно може бути як хибним, так і істинним. Але з хибності підпорядкованого судження необхідно впливає хибність відповідного підпорядковуючого судження. Наприклад, якщо судження "Будь-який договір відплатний" (А) є хибне, **то це не означає**, що і судження "Деякі договори відплати" (І) безперечно хибне. У даному випадку воно істинне. Але якщо підпорядковане судженій "Деякі злочини не є суспільно небезпечними" хибне, то і підпорядковуюче судження "Жоден злочин не є суспільно небезпечним" (Е) обов'язково хибне.

4. Відношення підпротивності існує між судженнями І та О. Це відношення характеризується такими особливостями:

а) Підпротивні судження не можуть бути одночасно хибними: якщо одне з них хибне, то друге обов'язково істинне.

б) Обидва підпротивні судження **можуть бути істинними** одночасно. Наприклад, хибність судження "Деякі метали не проводять електрику" (О) означає істинність судження "Деякі метали проводять електрику". У той же час і судження І, і судження О можуть бути одночасно істинними. Наприклад: "Деякі метали потопаять у воді" (І) та "Деякі метали не потопаять у воді" (О).

Окрім розглянутих видів відношень між судженнями існують такі самі відношення еквівалентності (рівнозначності).

Відношенням еквівалентності називають таке відношення між судженнями, коли при істинності одного судження друге також істинне і при хибності одного із суджень друге також хибне.

\bar{A} — еквівалентне судженню О.
 \bar{I} — еквівалентне судженню Е.
 \bar{E} — еквівалентне судженню І.
 \bar{O} — еквівалентне судженню А.

Вираз "не А - еквівалентне судженню О" читається так: "Заперечення судження А еквівалентне судженню О". Наприклад, якщо ми висловимо два судження: 1) "Імовірно, що всі свідки говорять **неправду**" (А), та 2) "Деякі свідки не говорять неправду" (О), то ці судження будуть еквівалентними.

12. Складні судження.

Умовні, єднальні (кон'юнктивні) та розподільні (диз'юнктивні) судження.

Складним судженням називається таке судження, яке складається з кількох простих суджень. Так, судження "Крадіжка є злочин" є простим, у ньому наявний один суб'єкт ("крадіжка") і один предикат ("злочин"). Судження ж "Присуд має бути законним і обґрунтованим" - це судження утворене із двох простих: "Присуд має бути законним" і "Присуд має бути обґрунтованим".

Складні судження утворюються із простих за допомогою логічних сполучників: "Якщо... то", "і", "або" та ім рівнозначних.

До складних суджень належать **умовні, єднальні і розподільні судження.** Більшість норм права виражається у формі складних суджень.

Умовним (імплікативним) судженням називається складне судження, утворене з двох простих суджень, що перебувають у відношенні підстави і наслідку, пов'язаних за допомогою логічного сполучника "**якщо... то**". "Якщо тіло нагріти, то воно розшириться".

Умовне судження складається із підстави й наслідку. Та частина умовного судження, котра виражає умови існування (неіснування) якогось явища, називається **підставою**, а частина умовного судження, яка виражає те, що обумовлюється даною умовою, називається **наслідком** умовного судження. Наприклад, у судженні "Якщо тіло нагріти, то воно розшириться" підставою є "якщо тіло нагріти", а наслідком - "то воно розшириться".

Якщо підставу умовного судження позначити літерою А, а наслідок - літерою В, то структура цього судженій буде виражена формулою: Якщо А, то В.

Логічний сполучник "**якщо... то**" називається у математичній логіці **імплікацією**, а Сполучник "якщо... то" позначають знаком "**->**". формулою **А->В**. Читається вона: "А імплікує В", або "Якщо А, то В".

Може і без сполучника якщо... то "Хто не працює, той не їсть", "Поспішиш - людей насмішиш" тощо.

У юридичному законодавстві чимало умовних суджень виражені не сполучником "якщо... то", а словами "у випадку", "коли" і т. д. Частина "то" логічного сполучника "якщо... то" часто випущена.

Умовне судження, як і будь-яке судження, може бути істинним, або хибним.

Умовне судження є істинним, якщо воно правильно відображає умовну залежність одного явища від другого.

Якщо ж між явищами і дійсністю немає тієї умовної залежності, про яку йдеться в умовному судженні, то таке умовне судження є хибним, воно викривляє дійсність. Так, судження "Якщо тіло нагріти, то воно розшириться" є істинним, оскільки умовна залежність між явищами (нагріванням тіла та властивістю тіла розширюватися), про яку йдеться у даному судженні, дійсно існує. А судження "Якщо тіло нагріти, то його обсяг зменшиться" хибне.

Умовне судження є істинним або хибним, як у тому випадку, коли в ньому йдеться про явища, існуючі в дійсності, так і в тому випадку, коли в ньому йдеться про явища, існування яких можливе в майбутньому.

У математичній логіці істинність і хибність імплікації $A \rightarrow B$ визначається істинністю або хибністю простих суджень, що складають імплікативне судження: підстави і наслідки (A і B). Імплікативне судження хибне тільки тоді, коли підстава (A) істинна, а наслідок (B) - хибний. В усіх останніх випадках, а саме: коли підстава істинна і наслідок істинний; підстава хибна, а наслідок істинний; підстава хибна і наслідок хибний - імплікація $A \rightarrow B$ істинна

Таблиця істинності імплікативних суджень має такий вигляд:

A	B	$A \rightarrow B$
i	i	i
i	X	X
X	i	I
X	X	i

Умовні судження бувають **виділяючі та невиділяючі**. Нами розглянуто умовні невиділяючі судження. З'ясуємо тепер, що такс умовні виділяючі судження, або, як їх називають, судження еквівалентності.

Виділяючим умовним судженням (судженням еквівалентності) називається таке умовне судження, обидві частини якого можуть бути як підставою, так і наслідком. "Якщо частини предмета є частинами одного й того ж предмета, то рельєф окремих частин збігається". Якщо наслідок цього судження зробити підставою, а підставу - наслідком, то судження лишається істинним": "Якщо рельєф окремих частин збігається, то ці частини є частинами одного й того ж предмета". Зміст судження не змінився.

Таким чином, умовне судження буде виділяючим, якщо при перетворенні судження "Якщо A , то B " у судження "Якщо B , то A " воно залишається істинним.

Структуру виділяючого умовного судження можна записати так: **$A \sim B$** .

Виділяюче умовне судження істинне тільки у двох випадках, а саме: коли підстава і наслідок істинні і коли підстава й наслідок хибні. У двох останніх випадках, коли підстава істинна, а наслідок хибний і коли підстава хибна, а наслідок істинний, виділяюче умовне судження хибне.

A	B	$A \sim B$
i	i	i
i	X	X
X	I	X
X	X	i

Єднальним (кон'юнктивним) судженням називається судження, суб'єкту якого належать усі перелічені предикати.

Єднальні судження утворюються із простих за допомогою **сполучника "і"**. Позначається цей сполучник знаком \wedge . "Ухвала суду має бути законною і обґрунтованою",

Структуру у вигляді формули $S \in P_1, i P_2 i P_3$, або $A \wedge B$.

Єднальне (кон'юнктивне) судження виражає знання про те, що предмету думки належить не якась одна, а група ознак, перелічених предикатами, до того ж названі ознаки належать предмету думки одночасно.

Кон'юнктивне судження, як судження складне, є істинним лише у тому випадку, коли істинні всі судження, що його складають, і хибне тоді, коли є хибним бодай одне із похідних суджень.

A	B	$A \wedge B$
i	i	i
i	x	x
x	i	x
x	x	x

У юридичному законодавстві і правовій науці кон'юнктивні судження досить часто виражаються не тільки сполучником "і", а й іншими сполучниками і сполучними словами, такими як "але", "а", "а також", через кому тощо.

Розподільними (диз'юнктивними) судженнями називаються судження, утворені із простих, за допомогою поєднання їх логічним сполучником "або".

Розрізняють два види розподільних суджень: розподільно-виключаючі (судження строгої диз'юнкції) та єднально-розподільні (судження слабкої диз'юнкції).

Розподільно-виключаючим називається таке судження, в якому ознаки, виражені предикатами, виключають один одного. Ці судження виражаються сполучником "або". Позначають цей сполучник знаком \vee . Наприклад: "Попереднє розслідування закінчується або припиненням справи, або відданням звинувачуваного під суд".

Структура розподільно-виключаючого судження може бути записана так: $S \in P_1, \text{ або } P_2, \dots \text{ або } P_n, \text{ або } A \vee B$.

Розподільно-виключаючі судження виражають знання про те, що предмету думки може належати тільки якась із ознак, виражена предикатами, і не можуть належати усі можливі ознаки одночасно.

Розподільно-виключаючі судження будуть істинними тільки тоді, коли одне із суджень, що до нього входить, буде істинне, а решта – хибними. Якщо ж усі вихідні судження істинні або всі хибні, то й розподільно-виключаюче судження хибне.

A	B	$A \vee B$
i	i	x
i	x	i
x	i	i
x	x	x

Тут A і B – вихідні судження, а $A \vee B$ – складне розподільно-виключаюче судження.

Єднально розподільним судженням називається таке розподільне судження, в якому суб'єкту може належати не тільки один, а й усі перелічені предикати. Ці судження виражаються сполучником "або". Позначають цей сполучник знаком \vee .

Наприклад: "Переховування може виражатися у прихованні злочину, а також засобів та знарядь скоєння злочину, або слідів злочину або предметів, здобутих злочинним шляхом". Всі Р можуть належати.

Сполучник "або" і розділяє ознаки предмета, відділяє їх один від одного і допускає можливість поєднання ознак, їх суміщення.

Формула єднально-розподільного суд. : $S \in P1, \text{ або } P2, \dots \text{ або } Pn, \text{ або } A \vee B$.

Єднально-розподільне судження буде істинним, коли хоча б одне із простих суджень, які його утворюють, є істинним, а хибним тоді, як усі прості судження, котрі його утворюють, хибні.

A	B	$A \vee B$
i	i	i
i	x	i
x	i	i
x	x	x

Із цієї таблиці видно, що єднально-розподільне судження "A v B" істинне у перших трьох випадках, а саме: 1) коли A і B істинні; 2) коли A істинне, а B хибне; 3) коли A хибне, а B істинне, і є хибним тільки тоді, коли обидва судження, що його утворюють (і A, і B), хибні.

Слід мати на увазі, що граматично єднально-розподільні судження у юридичному законодавстві і правовій науці виражаються не тільки сполучником "або", а й іншими сполучниками і словами – "оскільки", "також", "так", а також за допомогою КОМИ.

ЛЕКЦІЯ № 7. УМОВИВОДИ. БЕЗПОСЕРЕДНІ УМОВИВОДИ

1. Поняття логічного виводу.

Термін "**логічний вивід**" використовується у широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні поняття "логічний вивід" ототожнюється з поняттям умовиводу, до якого включають і власне вивід (логічний)

Один з найновіших словників з логіки дає таке визначення: "**Вивід логічний** – міркування, в ході якого з яких-небудь суджень – засновків – з допомогою логічних правил одержують висновок – нове судження". Це визначення повністю збігається з визначенням умовиводу. Про це свідчить і приклад, яким ілюструється цитоване визначення: "Всі люди смертні. Кай – людина. Кай смертний".

Часте ототожнення виводу з умовиводом пояснюється їх подібністю. І умовивід, і логічний вивід є міркуваннями, будуються вони відповідно до певних логічних правил, містять засновки і висновки, дають змогу одержувати так зване **вивідне знання**. Проте між ними існує й істотна відмінність. Якщо **умовивід** – це справжнє, змістовне міркування, то **логічний вивід** нагадує своєрідну гру "... з символами, коли можна комбінувати символи у відповідності з правилами, з'єднувати їх, роз'єднувати тощо".

Правила, відповідно до яких будується логічний вивід, є строго однозначно визначеними, що не завжди можна сказати про правила умовиводів. *Засновками і висновком умовиводу є судження, виражені засобами природної мови, а засновками і висновком виводу є безструктурні, позначені символами прості висловлювання, формули і навіть схеми формул (до речі, висновок тут називається вивідною формулою). Назвати вивідну формулу знанням можна хіба що умовно, оскільки вона набуває смислу тільки після відповідної інтерпретації.*

Вивід – послідовність висловлювань, формул або схем формул, яка утворюється з аксіом, засновків і теорем (раніше доведених формул), остання формула якої (послідовності) виведена з попередніх формул за правилами відповідної формально-логічної теорії.

Логічний вивід у логіці висловлювань є одним з видів числення. Оскільки кожна формальна система має власні аксіоми і правила виводу, то в кожній з них вивід носить специфічний характер. Особливо ефективними є виводи в системі логіки висловлювань, насамперед в системі натурального виводу. Процес міркування, одержання істинних висновків у них ґрунтується не на застосуванні конкретних за змістом засновків і навіть не на зв'язках між обсягами термінів у середині простих суджень (між суб'єктом і предикатом) та обсягами термінів різних простих суджень (як у силігизмі), а на характері логічних зв'язків між висловлюваннями, врахуванні лише логічного значення (істинності чи хибності) останніх та коректному застосуванні до них правил виводу.

Формалізуювши вихідні судження, судження-засновки, можна алгоритмізувати процес виведення із засновків необхідного й істинного висновку, який, будучи перекладеним на природну мову, фігуруватиме як розв'язання відповідної задачі.

Найважливішими характеристиками виводу логіки висловлювань є: *по-перше*, сумісність його засновків і висновку, їх несуперечливість, а *по-друге*, та обставина, що кожен закон ("завжди істинне" висловлювання) в цій формальній системі піддається обґрунтуванню. **'Натуральним'** цей вивід називають тому, що він будується способом, близьким до того, яким ми звичайно користуємось у неформальних доведеннях.

2. Загальна характеристика умовиводів.

Умовиводом називається форма мислення, за допомогою якої з одного або кількох суджень виводиться нове судження, котре містить у собі нове знання.

Наприклад, коли з двох суджень: 1) "Кожен обвинувачуваний має право на захист" і 2) "Петренко – обвинувачуваний" виводиться третє судження

"Петренко має право на захист", ми робимо умовивід.

Термін **"умовивід"** вживається у подвійному значенні. Під "умовиводом" розуміють і розумовий процес виведення нового знання із суджень, і саме нове судження як наслідок розумової операції.

Умовивід за своєю структурою складніший, ніж поняття та судження, форма мислення. Поняття і судження входять до складу умовиводу як його елементи.

Будь-який умовивід складається із засновків і висновку.

Засновки (умова) – це судження, із яких виводиться нове знання.

Висновок – судження, виведене із засновків.

Наприклад, візьмемо умовивід:

"Будь-який злочин суспільно небезпечний",

"Крадіжка є злочин".

Отже, крадіжка суспільно небезпечна.

У цьому умовиводі перші два судження є засновками, а третє судження, яке стоїть після слова "отже", – висновок.

Умовивід – це логічний засіб здобування нового знання. У процесі умовиводу здійснюється перехід від відомого до невідомого. Об'єктивною підставою умовиводу є зв'язок і взаємозалежність предметів і явищ дійсності. *Якби*

навколишній світ складався з нагромаджених не пов'язаних між собою випадкових предметів і явищ, то від знання одних предметів не можна було б перейти до знання інших і, отже, умовивід як форма мислення був би неможливим. Але оскільки предмети і явища об'єктивної дійсності взаємопов'язані, підпорядковані певним законам, то існує не тільки можливість, а й необхідність пізнання одних предметів на підставі знання інших.

Це не означає, звичайно, що нове знання можна вивести із сполучення будь-яких суджень. Умовиводом є не будь-яке сполучення, а тільки таке, у якому між судженнями існує логічний зв'язок, котрий відображає взаємозв'язок предметів і явищ самої дійсності.

Якщо ж предмети дійсності не пов'язані між собою, то й судження, що відображають ці предмети, логічно будуть не пов'язаними, і тому вивести із них якесь нове знання, тобто побудувати умовивід, не можна. Наприклад, із таких двох суджень: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне", "Усі дерева є рослини" – не можна зробити ніякого висновку тому, що ці судження відображають об'єкти різних предметних областей, логічно не пов'язані. Отже, сполучення цих суджень не є умовиводом.

У будь-якому умовиводі слід розрізняти три види знань:

1. **Вихідне знання (умова)** те, з якого виводиться нове знання – воно міститься в засновках умовиводу.

2. **Висновкове знання** – міститься у висновку.

3. **Обґрунтовуюче знання** – знання, котре пояснює правомірність висновку із засновків. Обґрунтовуюче знання міститься в аксіомах і правилах умовиводів, воно не входить до складу умовиводу у вигляді окремого судження, а складає логічну підставу висновків, дає відповідь на запитання про те, чому висновок, здобутий з тих чи інших суджень, є правомірним і неодмінним.

За допомогою умовиводів здобувають знання опосередковані, або висновкові. Знання бувають безпосередні та опосередковані (висновкові).

Безпосередніми називаються знання, здобуті за допомогою безпосереднього сприймання предметів або явищ. Наприклад, "Ця стіна біла"; "На замку, яким замикали магазин, наявні сліди злому" і т. д.

В істинності (або хибності) цих суджень ми переконуємося за допомогою живого споглядання предметів, не вдаючись до логічних доказів і міркувань. Щоб визнати, наприклад, судження "Ця стіна біла" істинним або хибним, досить поглянути на цю стіну.

Безпосередні знання становлять незначну частину всіх наших знань. Основними знаннями є знання опосередковані.

Опосередкованими (висновковими) знаннями називаються знання, які ми виводимо з наявних, раніше здобутих знань. Наприклад, знання про виникнення життя на Землі, про походження людини, земних материків, гір, морів, про

причини війн, сутність права тощо є знаннями опосередкованими, вони виведені із інших істинних знань.

У кримінальному судочинстві пізнання також в основному є опосередкованим. Зумовлено це тим, що злочин, предмет судового розслідування, є факт минулого стосовно моменту його розслідування і судового розгляду, і, отже, безпосереднє спостереження слідчим і судом даної події не може мати місця. Для пізнання істини в кримінальній справі існує лише один шлях: установлення фактів – слідів злочину і на їхній підставі відновлення злочинної події в цілому. Звідси вирішальна роль належить умовиводам у судовому дослідженні.

Висновок в умовиводі може бути або істинним, або хибним. Для того щоб висновок умовиводу був істинним, необхідно дотримуватися таких двох умов.

1. Засновки, з яких роблять висновок, мають бути істинними.

2. Умовивід має бути логічно правильним. Недотримання однієї з цих умов призводить до того, що висновок із засновків стає хибним. Розгляньмо це на прикладі:

Будь-які купівля-продаж пов'язані з переходом права власності.
Дарування не є купівля-продаж.

Отже, дарування не пов'язане з переходом права власності.

Цей умовивід побудований логічно правильно, але висновок хибний.

Отже, у процесі здобуття логічних висновків необхідно стежити за тим, щоб засновки були істинними, і за тим, щоб дотримувалися правила того умовиводу, у формі якого робиться даний висновок.

Умовиводи бувають різних видів. За кількістю засновків умовиводи поділяються на безпосередні та опосередковані.

Безпосереднім називається такий умовивід, у якому висновок робиться з однієї посилки.

Опосередкованим називається такий умовивід, у якому висновок робиться з двох і більше засновків.

За спрямованістю процесу міркування опосередковані умовиводи поділяються на дедуктивні та індуктивні та міркування за аналогією.

У **дедуктивних** умовиводах висновок іде від знання більшого ступеня спільності до знання меншого ступеня спільності. Так, у дедуктивному умовиводі

Усі громадяни країни мають дотримуватися законів цієї країни.
Петренко — громадянин цієї країни.

Отже, Петренко зобов'язаний дотримуватися її законів —

висновок іде від знання про клас – усіх громадян країни, до знання про окремого представника цього класу – Петренка.

В **індуктивних** умовиводах висновок іде від знання окремих, одиничних предметів до знання всіх предметів класу, до знання класу в цілому.

Шпигунство здійснюється навмисно.
Диверсія здійснюється навмисно.
Шкідництво здійснюється навмисно.
Шпигунство, диверсія, шкідництво — особливо небезпечні державні злочини.

Отже, всі особливо небезпечні державні злочини здійснюються навмисно.

Міркування за аналогією - від окремого до окремого.

3. Безпосередні умовиводи.

Як уже зазначалося, у логіці під **безпосередніми умовиводами** розуміють такі умовиводи, у котрих висновок робиться всього з одного засновку. Так, якщо висловимо судження "Будь-який злочин є правопорушення" і з нього зробимо висновок про те, що "Деякі правопорушення є злочинами", то цей розумовий процес є умовиводом безпосереднім.

Висновок у безпосередньому умовиводі ми здобуваємо за допомогою перетворення судження. Проте безпосередній умовивід не може бути зведеним до простої зміни однієї лише форми судження, він зачіпає і зміст думки, робить її визначенішою, яснішою, точнішою. Цим вихідне знання оновлюється, набуває іншого звучання. *Безпосередній умовивід є за формою умовиводом, а не перетворенням судження, як твердять дехто з логіків.* Йому притаманні всі ознаки умовиводу: у ньому наявне вихідне знання, знання висновкове і знання обґрунтовуюче – ті правила, за якими вихідне судження перетворюється у висновкове.

Основними способами побудови безпосередніх умовиводів є **перетворення, обернення та протиставлення** суджень. Безпосередні умовиводи утворюють також за допомогою зіставлення суджень за правилами відношень між судженнями (логічний квадрат).

1. Перетворення. Перетворення – це така операція, унаслідок якої вихідне судження перетворюється у судження рівнозначне за змістом, але іншої структури.

Рівнозначне судження протилежне за якістю, з Р, що суперечить вихідному судженню.

Наприклад: "Будь-який договір є угода; отже, жоден договір не є неугода".

У процесі перетворення ствердні судження (**А та І**) перетворюються в заперечні судження (**Е та О**).

Для того, щоб ствердне судження перетворити в заперечне, необхідно внести до нього два заперечні не, поставивши одне перед зв'язкою, друге – перед предикатом. *Загальноствердні судження (А) перетворюються у загальнозаперечні судження (Е).* *Схема перетворення цих суджень:*

Усі S є P -> Жодне S не є не-P.

"Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне; отже, жоден злочин не є діяння не суспільно небезпечне".

Частковоствердні судження (I) перетворюються у частковозаперечні судження (O). Схема перетворення:

Деякі S є P -> Деякі S не є не-P.

"Деякі злочини є посадовими; отже, деякі злочини не є не посадовими".

Заперечні судження (E та O), що мають структуру "S не є P", перетворюються в заперечні судження, але іншої структури "S є не-P". Схема перетворення цих суджень:

Жодне S не є S -> Усі S є не-P.

"Жодна буржуазна держава не є справді демократичною; отже, будь-яка буржуазна держава є не справді демократичною".

Частковозаперечні судження (O) перетворюються в частковоствердні судження (I). Схема перетворення:

Деякі S не є P -> Деякі S є не-P.

Перетворення – найпростіша форма утворення безпосереднього умовиводу. У висновковому судженні розуміється те ж відношення між поняттями, що й у вихідному судженні. Але перетворене судження категоричніше, думка в ньому виражена настільки визначено й однозначно, що тлумачити її інакше просто неможливо.

Перетворення дає змогу чіткіше підкреслити сумісність чи несумісність предмета і властивості. Так, під час перетворення ствердного судження у вихідному судженні предмет мислиться як такий, що має відому властивість, а у висновковому судженні йдеться про те, що предмет не може мати такої властивості. Перетворення дає змогу підійти до предмета і його ознаки і з боку їх тотожності і з боку відмінності.

2. Обернення (зворотність). Обернення – це утворення нового судження з даного так, що суб'єкт вихідного судження стає предикатом, а предикат – суб'єктом вивідного судження. Наприклад: *"Будь-який договір є юридичною угодою, отже, деякі юридичні угоди – договори"*. Схема обернення така:

$$\frac{S-P}{\text{Отже, } P-S.}$$

Під час обернення якість судження не змінюється: якщо вихідне судження є ствердним, то й висновок буде ствердним, якщо ж засновок заперечний, то й висновок буде заперечним. Кількість судження може змінюватися, але може залишатися тією ж.

Термін, який не розподілений в умові, не може бути розподілений у висновку.

Залежно від того, змінюється чи не змінюється кількість судження, розрізняють два види обернення: **просте (пряме), або чисте, обернення та обернення з обмеженням.**

Обернення буде простим (або чистим), якщо кількість (квантори) судження під час обернення не змінюється. Приклад такого обернення: *"Деякі студенти – відмінники; отже," деякі відмінники – студенти"*. Тут кількість оберненого

судження залишалася такою ж, якою вона була у вихідному судженні: "Деякі $S \in P$ " перетворилося у судження "Деякі $P \in S$ ".

Так, видозмінюються судження, в яких обидва терміни розподілені (Е), або обидва не розподілені (І).

Обернення з обмеженням – це таке обмеження, унаслідок якого змінюється кількість судження. Наприклад: "Усі капіталісти експлуататори; отже, деякі експлуататори – капіталісти". У цьому умовиводі вихідне судження є загальним ("Усі $S \in P$ " а висновкове – частковим ("Деякі $P \in S$ ").

Обернення з обмеженням має місце у тих випадках, коли предикат (Р) вихідного судження не розподілений.

Загальноствердні судження обертаються подвійно: з обмеженням і без обмеження.

Загальноствердні судження, у котрих предикат не розподілений, обертаються із обмеженням. Схема обернення цих суджень: **Усі $S \in P \rightarrow$ Деякі $P \in S$.**

"Всі прокурори юристи, отже деякі юристи - прокурори".

У загальноствердних судженнях-визначеннях і в судженнях із виділяючим суб'єктом предикат (Р) розподілений. Тому такі судження обертаються без обмеження. Наприклад: "Крадіжкою називається таємне викрадення власного майна громадян; отже, таємне викрадення власного майна громадян є крадіжка"; "Тільки посадова особа може бути суб'єктом халатності; отже, суб'єктом халатності може бути тільки посадова особа".

Загальнозаперечні судження завжди обертаються без обмеження, оскільки предикат у них розподілений. Наприклад: "Жодна загарбницька війна не є справедливою; отже, жодна справедлива війна не є загарбницькою". Схема цього обернення:

Жодне $S \notin P \rightarrow$ Жодне $P \notin S$.

Частковоствердні судження обертаються по-різному.

Неозначені частковоствердні судження, в яких S і P не розподілені, обертаються за схемою чистого обернення:

Деякі $S \in P \rightarrow$ Деякі $P \in S$.

"Деякі депутати ВРУ – юристи, отже деякі юристи – депутати ВРУ".

Означені частковоствердні судження, в котрих S не розподілене, а P розподілене, обертаються не в часткові, а загальні ствердні судження. Наприклад: "Тільки деякі юридичні угоди – договори; отже, усі договори – угоди". Схема цього обернення: **Тільки деякі $S \in P –$ Усі $P \in S$.**

Частковозаперечні судження не обертаються, оскільки встановити певне відношення між S і P у них під час обернення неможливо.

3. Обернення умовних суджень. Розрізняють 2 види обернення умовних суджень: **контрпозицію і конверсію.**

Контрпозиція умовного судження полягає в тім, що ми заперечуємо підставу і наслідок вихідного умовного судження, а потім наслідок робимо підставою, а

підставу – наслідком оберненого судження. *Наприклад: "Якщо угода не відповідає умовам закону, то вона не дійсна; отже, якщо угода визнана дійсною, то вона відповідає закону"*. Схема контрпозиції умовного судження така:

Якщо А, то В. Отже, Якщо не В, то не А, або інакше:

$$A \rightarrow B \rightarrow \bar{B} \rightarrow \bar{A}.$$

Конверсією називається обернення умовних виділяючих і одиничних умовних суджень. Конверсія умовних суджень полягає в тому, що наслідок вихідного судження робиться основою, а основа – наслідком вивідного судження. *Наприклад: "Якщо межі необхідної оборони не перевищені, то кримінальна відповідальність за заподіяне не настає; отже, якщо карна відповідальність за заподіяне при необхідній обороні не настає, то межі необхідної оборони не перевищені"*. Схема обернення таких суджень:

Якщо А, то В. Отже, Якщо В, то А, або $A \sim B \rightarrow B \sim A$.

4. Протиставлення предикату

Протиставленням предикату називається висновок такого нового судження, суб'єктом котрого є поняття, що суперечить предикату вихідного судження, а предикатом – суб'єкт вихідного судження. *Наприклад: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне; отже, жодне не суспільно небезпечне діяння не є злочином"*.

Тут суб'єктом висновкового судження є не просто предикат вихідного судження ("діяння суспільно небезпечне"), а поняття, що суперечить предикату ("не суспільно небезпечне діяння"). Предикатом у цьому умовиводі є суб'єкт вихідного судження – поняття "злочин". Схема протиставлення предикату така:

$$\frac{S \in P}{\text{Отже, не } P \text{ не } \in S.}$$

Протиставлення – це складніша, ніж перетворення і обернення, форма безпосереднього умовиводу. Протиставлення є синтез перетворення і обернення, необхідно вихідне судження спочатку перетворити, а потім перетворене судження обернути.

Загальноствердне судження за допомогою протиставлення предикату перетворюється в судження **загальнозаперечне**: **Всі $S \in P \rightarrow$ Жодне не $P \text{ не } \in S$.**

Наприклад: судження *"Будь-яке правове відношення є відношення ідеологічне"* перетворюється в судження *"Жодне ідеологічне відношення не є правовим"*.

Загальнозаперечне судження перетворюється в **частково-ствердне** судження:

Жодне $S \text{ не } \in P \rightarrow$ Деякі не $P \in S$.

Наприклад, судження *"Жоден свідок не може бути суддею"* за допомогою протиставлення предикату переходять у судження *"Деякі не судді є свідками"*.

Частковозаперечне судження під час протиставлення предикату перетворюється в судження **частковоствердне**:

Деякі $S \text{ не } \in P \rightarrow$ Деякі не $P \in S$.

Наприклад: *"Деякі студенти не є відмінниками; отже, деякі невідмінники – студенти"*.

Частковоствердне судження шляхом протиставлення предикату не перетворюється, оскільки при протиставленні предикату судження І ми маємо перетворити в судження О, а потім обернути його, але судження О не підлягає оберненню.

ЛЕКЦІЯ № 8-9. ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ. КАТЕГОРИЧНИЙ СИЛОГІЗМ.

1. Загальна характеристика дедуктивних умовиводів

Опосередкованими (висновковими) знаннями називаються знання, які ми виводимо з наявних, раніше здобутих знань.

Дедуктивним (від латинського слова deductio – виведення) називається умовивід, у якому висновок про окремий предмет класу робиться на підставі класу

в цілому

*Усі договори є угоди.
Петренко уклав договір.
Отже, Петренко уклав угоду.*

Тут висновок про те, що Петренко уклав угоду, зроблено на підставі загального положення про те, що "Всі договори є угоди".

У дедуктивному умовиводі думка рухається від загального до окремого, одиничного, тому дедукцію визначають звичайно як умовивід від загального до часткового.

Дедукція є логічним засобом пізнання конкретного, одиничного на основі знання загального. Вона збагачує наше знання одиничного, дає змогу розглядати окреме з точки зору загальної закономірності, пояснити конкретне, керуючись загальним правилом.

Механізм дедуктивного умовиводу полягає в поширенні загального положення на окремий випадок, у підведенні часткового випадку під загальне правило. Поширюючи загальне положення на окремий конкретний предмет або явище, ми здобуємо нове знання про цей предмет, знання про те, що даний предмет має ознаку, наявну для всього класу, про який ідеться у загальному положенні. Так, виходячи із загального положення науки кримінального права про те, що *"Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним"*, ми робимо висновок і стосовно будь-якого злочину, скажімо, необережного вбивства, що воно теж суспільно небезпечне. *Знаючи, що дача хабара карається позбавленням волі на строк до п'яти років (загальне положення), ми можемо сказати, що і Петренко, який неодноразово давав хабара (частковий випадок), може бути покараний у межах до п'яти років.*

Отже, дедукція є пізнання в окремому загального, або інакше, пізнання загального в окремому, одиничному.

Щоб дійти дедуктивного висновку, необхідно мати подвійне знання, засновки:

1) засновок, що має загальне положення або правило, під яке підводиться частковий випадок, і 2) засновок, у якому ідеться про той окремий предмет або частковий випадок, який підводиться під загальне положення.

Загальні положення звичайно є готовими, задалегідь відомими. До них відносяться закони науки, аксіоми, наукові положення, принципи й інші судження,

в котрих міститься знання загального. У юридичній практиці як загальні положення виступають норми права (статті кодексів та інших законодавчих актів), положення правових наук, керівні вказівки органів суду, прокуратури та ін.

Судження про одиничні предмети, навпаки, висловлюються здебільше унаслідок безпосереднього дослідження їх тими, хто розмірковує про них. Так, для того щоб підвести частковий випадок (наприклад, конкретна злочинна подія) під відповідну статтю закону (норму права), безпосередньо дослідити цей випадок чи факт, виявити його істотні ознаки; тільки після цього буде можливість поширити на нього загальне положення. **Таким чином, дедуктивний умовивід не є суто умоглядна логічна побудова, він пов'язаний із безпосереднім вивченням конкретних фактів.**

Дедуція дає висновки достовірні. У цьому одна з її переваг над іншими видами умовиводів. Якщо засновки дедуктивного умовиводу істинні і правильно пов'язані, то висновок буде неодмінно істинним.

Проте, якщо один із засновків дедуктивного умовиводу буде не достовірним, а імовірним, то й висновок у такому випадку буде імовірним і не може бути достовірним. Дедуктивні умовиводи з імовірними засновками широко використовуються у судовій практиці під час побудови судових версій, висловлювання різноманітних пропозицій.

Висновок дедуктивного умовиводу має примусовий характер. Це означає, що коли якесь загальне положення визнане істинним і якщо відомо, що частковий випадок підлягає під це загальне положення, то не можна не визнати наявності загального у цьому частковому випадку.

Залежно від того, з яких суджень складається дедуктивний умовивід, із категоричних, умовних чи розподільних, розрізняють такі види дедуктивних умовиводів: категоричний силогізм, умовні силогізми і розподільні силогізми. Термін "силогізм" походить від грецького слова sullogismos – здобуття висновку чи виведення наслідку.

2. Простий категоричний силогізм. Його визначення і склад.

Категоричним силогізмом називається такий дедуктивний умовивід, у якому обидва засновки є категоричними судженнями. *Наприклад:*

Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним.

Хабар є злочин.

Отже, хабар є діянням суспільно небезпечне.

Категоричний силогізм складається із трьох суджень: двох засновків і висновку. Засновки і висновок, у свою чергу, складаються із понять. Ці поняття

називаються термінами силогізму. У категоричному силогізмі розрізняють три терміни: менший, більший і середній.

Термін, який займає місце *суб'єкта* у висновку, називається **меншим** терміном. Менший термін позначається літерою **S**. У нашому прикладі менший термін – поняття "хабар".

Термін, котрий займає місце *предиката* у висновку, називається **більшим** терміном. Позначається він літерою **P**, У наведеному силогізмі більший термін – поняття "діяння суспільно небезпечне".

Більший і менший терміни називаються крайніми термінами.

Середнім терміном називається поняття, яке входить до обох засновків і відсутнє у висновку. Позначається середній термін літерою **M**. У наведеному прикладі середнім терміном є поняття "злочин".

Структуру наведеного силогізму можна записати так:

$$\begin{array}{l} M-P \\ S-M \\ S-P. \end{array}$$

Середній термін (M) виконує роль сполучної ланки між більшим і меншим термінами, завдяки йому стає можливим із двох суджень засновків вивести третє судження (висновок), котре є новим знанням.

Відношення S–P, як видно зі схеми, не наявне у засновках, воно устанавлюється тільки у висновку. Висновок про наявність певного відношення між S і P роблять на тій підставі, що обидва ці терміни пов'язані з одним і тим же поняттям (середнім терміном) у засновках.

Із того факту, що S має відношення до M, а M, у свою чергу, пов'язаний із P, роблять висновок, що існує відношення і між S та P. За відсутності ж середнього терміна устанавити зв'язок між поняттями, що входять до засновків, неможливо. *Наприклад, із таких двох суджень: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне", "Право є надбудова" – не можна здобути висновок, оскільки у цих засновках відсутнє загальне поняття (середнього терміна).*

До кожного засновку категоричного силогізму входять по два терміни: середній і один крайній. Залежно від того, який із крайніх термінів (більший чи менший) входить до засновку, розрізняють більший і менший засновки.

Засновок, у якому наявний більший термін P, називається більшим засновком. У нашому прикладі засновком є судження: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне".

Засновок, у котрому наявний менший термін S, називається меншим засновком. У розглядуваному прикладі ним є судження "Хабар є злочин".

Більшим засновком категоричного силогізму є звичайне загальне положення або правило, а меншим – судження про конкретний предмет. Поширюючи загальне положення на частковий випадок, ми здобуємо нове знання про нього – висновок.

3. Аксиома силогізму.

Аксиома силогізму – це положення, яке обґрунтовує правомірність висновку із засновків категоричного силогізму. Вона має два такі формулювання:

1. Все, що стверджується (або заперечується) про клас предметів, може стверджувати (або заперечувати) про кожен предмет даного класу.

2. Ознака ознаки речі є ознака самої речі; те, що суперечить ознаці речі, суперечить самій речі.

Зміст цих речень полягає ось у чому. Якщо відомо, що клас предметів М має ознаку Р, то з цього випливає, що будь-який окремий предмет S цього класу має ознаку Р. *Наприклад, якщо відомо, що всі громадяни зобов'язані дотримуватися законів держави, то це означає, що й Петренко зобов'язаний дотримуватися законів держави.*

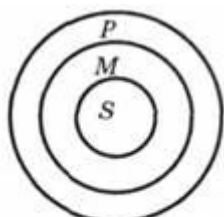

Рис. 21

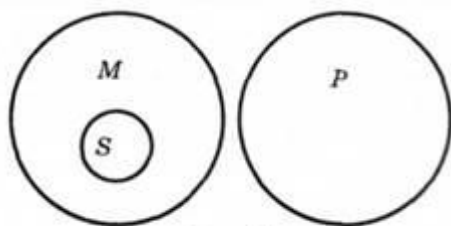

Рис. 22

Аналогічно можна пояснити і другу формулу аксіоми: якщо річ А має ознаку В, а ознака В, у свою чергу, має ознаку С, то це означає, що А має також ознаку С.

4. Загальні правила категоричного силогізму.

Для того, щоб із істинних засновків можна було робити істинний висновок, необхідно дотримуватися таких правил силогізму.

1. *У кожному силогізмі має бути тільки три терміни – не більше й не менше.*

Це правило впливає із сутності категоричного силогізму як умовиводу, в якому відношення між двома крайніми термінами S і P установлюють на підставі їхнього зв'язку із третім – середнім терміном M.

Якщо в засновках не три, а два терміни, *наприклад: "Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним", "Деякі суспільно-небезпечні діяння не містять ознак складу злочину"*, – тоді відсутнє те поняття, з котрим має зв'язуватися один із термінів силогізму. У такому випадку із засновків не можна вивести третє

судження, яке було б відмінним від засновку, не будучи тавтологією і не суперечило б жодному засновку.

Якщо в силіогізмі чотири терміни, тоді в ньому не буде середнього терміна, і, отже, установити відношення між поняттями, що входять до засновків, неможливо. Висновок, зроблений із таких засновків, буде хибним: ми припустимося логічної помилки, яка матиме назву *учетверення термінів*. Ця помилка спостерігається досить часто у випадках, коли за середній термін беруть однакові за звучанням або написанням слова (омоніми), що мають різні значення. Наприклад:

Закони об'єктивні, вони не залежать від волі й бажання людей.
Конституція є закон.
Отже, конституція не залежить від волі й бажання людей.

У цьому силіогізмі не три, а чотири терміни, оскільки слово "закон" взято в засновках з різним значенням. У більшому засновку під законом ми розуміємо "закон науки", а в меншому – "юридичний закон". Отже, середній термін у цьому силіогізмі відсутній, тому висновок є хибним.

2. Середній термін має бути розподілений хоча б у одному із засновків.

Якщо середній термін розподілений, тобто взятий у повному обсязі, то установлюється єдине відношення між S і P. Якесь інше відношення між крайніми термінами (S і P) неможливе.

Якщо ж середній термін не розподілений у жодному із засновків, то між S і P може встановлюватися не одне, а кілька відношень, залежно від того, до якої частини обсягу відносяться крайні терміни. *Наприклад:*

Деякі соціальні норми (M) є правовими (P).
Норми моралі (S) є соціальними нормами (M).
Отже, ...

Тут середній термін ("соціальні норми") не розподілений в обох засновках, тому між S і P можливе різне відношення:

1) воно може бути таким, коли S, входячи в M, повністю виключається із обсягу P (рис. 23). Тоді із наведених засновків слід було б зробити висновок: *"Норми моралі не є правовими нормами" ("Жодне S не є P);*

2) відношення між S і P може бути і таким, коли M повністю включається до P (рис. 24). У такому випадку із наших засновків слід було б зробити висновок: *"Усі норми моралі є правовими нормами" ("Усі S є P);*

3) відношення між S і P може бути й таким, як відтворено на рис. 25. Тоді можна зробити такі два висновки: *"Деякі норми моралі є правові" ("Деякі S є P") та "Деякі норми моралі не є правові норми" ("Деякі S не є P").*

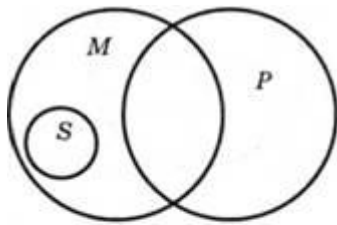

Рис. 23

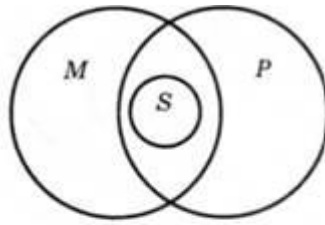

Рис. 24

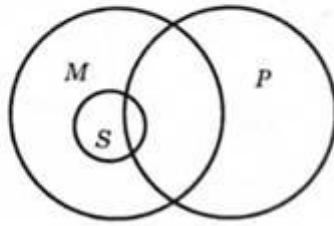

Рис. 25

Очевидно, при нерозподіленості середнього терміна із засновків можна вивести не один, а кілька висновків. Отже, істинного висновку здобути не можна.

3. Термін, не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку.

Це правило означає, що у висновку термін силогізму не може бути взятий у повному обсязі, якщо в засновку він узятий частиною свого обсягу. Візьмемо приклад:

Мова (M) не є надбудовою (P).

Мова (M) — суспільне явище (S).

Отже, ...

4. Із двох заперечних засновків не можна зробити ніякого висновку. Розгляньмо приклад:

Жоден свідок у справі (M) не знав потерпілого (P).

Іваненко (S) не був свідком у справі (M).

Отже, ...

Тут обидва засновки заперечні. Зробити висновок із них не можна тому, що середній термін (M) не пов'язаний ні з меншим терміном (S), ні з більшим (P). Жоден із крайніх термінів своїм обсягом не збігається в будь-якій частині з обсягом (M). У такому випадку встановити певне відношення між S і P неможливо (рис. 27). Це означає, що з наведених засновків рівною мірою можна зробити два протилежні висновки:

1) "Іваненко не знав потерпілого" і 2) "Іваненко знав потерпілого". Істинним же, як говорилося, буде тільки такий висновок, котрий випливає із засновків як єдино можливий.

5. Якщо один засновок заперечний, то й висновок має бути заперечним.

Зміст цього правила полягає в тім, що із ствердних засновків не можна зробити заперечного висновку і, навпаки, якщо один із засновків заперечний, то висновок не може бути ствердним. Наприклад:

На обвинувачуваного (M) не може бути покладено обов'язок доведення своєї невинності (P).

Петренко (S) — обвинувачуваний у справі (M).

Отже, на Петренка (S) не може бути покладено обов'язок доведення своєї невинності (P).

Наявність у силогізмі одного заперечного засновку означає, що обсяг середнього терміна виключається із обсягу одного з крайніх термінів. Тоді з обсягу одного крайнього терміна буде виключатися обсяг другого крайнього терміна, котрий входить до обсягу середнього терміна. У нашому прикладі обсяг М виключається із обсягу Р. Отже, і обсяг S, котрий становить частину обсягу М, неодмінно виключається із обсягу Р (рис. 28). *Тому висновок може бути тільки заперечним, а не ствердним.*

6. Із двох часткових засновків не можна зробити ніякого висновку. Це правило впливає з інших перелічених нами правил.

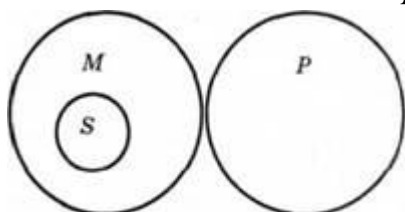

Рис. 28

Якщо обидва засновки є частковоствердними, то з них не можна зробити істинного висновку тому, що в жодному засновку не буде розподіленого середнього терміна.

Якщо ж один частковий засновок ствердний, а другий частковий засновок, у котрому М займає місце предиката, заперечний (тоді середній термін буде розподіленим), то в *силогізмі порушується третє правило: термін, нерозподілений у засновку, стає розподіленим у висновку.*

7. Якщо один із засновків частковий, то й висновок має бути частковим. Це правило забороняє робити загальні висновки, коли один із засновків силогізму є судженням частковим.

За одного часткового засновку середній термін відноситься лише до частини обсягу меншого терміна, а не до всього його обсягу. Тому з обсягом Р пов'язується не увесь обсяг S, а тільки та його частина, котру займає М. Тоді й у висновку ми можемо говорити тільки про деякі S, а не про всі. *Наприклад:*

Деякі громадяни (M) не є дієздатними (P).
 Кожен громадянин (M) є правоздатним (S).
 Отже, деякі правоздатні (S) не є дієздатними (P).

Коли б із цих засновків ми зробили загальний висновок "*Усі правоздатні не є дієздатними*", то він був би хибним. У цьому неважко переконатися, відобразивши силогізм колами (рис. 29).

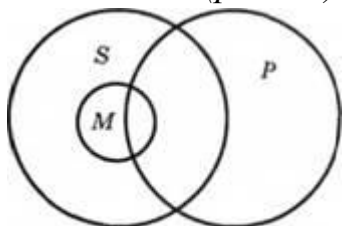

Рис. 29

5. Фігури і модуси категоричного силогізму.

А. Поняття про фігури силогізму

Категоричний силогізм має різні види, котрі набули назви фігур силогізму.

Фігурами силогізму називаються форми силогізму, що відрізняються одна від одної розташуванням середнього терміна в засновках. Існує чотири фігури силогізму.

У першій фігурі середній термін займає місце суб'єкта у більшому засновку і предиката – в меншому. Схема першої фігури:

$M-P$

$S-M$

$S-P$

У другій фігурі середній термін займає місце предиката в обох засновках. Схема другої фігури:

$P-M$

$S-M$

$S-P$

У третій фігурі середній термін займає місце суб'єкта в обох засновках. Схема третьої фігури:

$M-P$

$M-S$

$S-P$

У четвертій фігурі середній термін займає місце предиката у більшому засновку і суб'єкта в меншому засновку. Схема четвертої фігури:

$P-M$

$M-S$

$S-P$

Графічно фігури силогізму відображаються так (див. рис. 30).

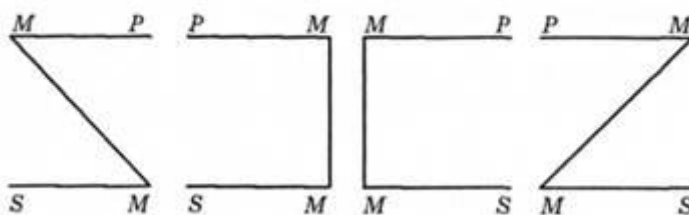

Рис. 30

Б. Поняття про модуси силогізму

Кожна фігура силогізму має свої певні модуси (від латинського *modus*, що означає "спосіб", "вид").

Модусами силогізму називаються різновиди фігур, які відрізняються одна від одної кількістю і якістю суджень, котрі складають їх засновки й висновок.

Модуси категоричного силогізму позначаються трьома заголовними літерами тих суджень, із яких побудовано силогізм. Якщо більший і менший засновки і висновок є судженнями загальноствердними, то цей модус позначається так: **ААА**. Літери означають більший засновок, менший засновок і висновок.

Оскільки кожен засновок теоретично може бути загальноствердним (А), загальнозаперечним (Е), частковоствердним (І) та частковозаперечним (О), то

природно припустити, що кожна фігура силогізму має по 16 модусів. Проте не кожне сполучення засновків

AA	EA	IA	OA
AE	EE	IE	OE
AI	EI	II	OI
AO	EO	IO	OO

7. Категоричні силогізми, в яких більшим засновком є судження-визначення.

У судовому дослідженні широко використовуються умовиводи, у котрих більшим засновком є судження-визначення. До таких умовиводів вдаються, зокрема, при кваліфікації злочину, котрий у логічному відношенні є підведенням окремого, одиничного випадку під загальне положення – статтю закону.

Судження-визначення характеризуються тим, що обсяг суб'єкта й предиката в них повністю збігається, обидва терміни S і P у цих судженнях розподілені. Тому в умовиводах, побудованих із суджень-визначень, особливі правила фігур силогізму, як і в умовиводах із виділяючими засновками, припиняють дію.

За першою фігурою істинні висновки дають силогізми з меншим заперечним засновком. Наприклад:

Образа, тобто навмисне приниження честі й гідності особи, виражена в непристойній формі.

У діях Петренка відсутня ознака образи.

Отже, Петренко не може нести відповідальність за статтю за образу.

У другій фігурі істинні висновки дають умовиводи із двох ствердних засновків. Наприклад:

Спекуляція є скуповування й перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів.

Петренко скуповував і перепродавав із метою наживи за завищеними цінами запасні частини до автомобілів.

Отже, дія Петренка є спекуляція.

Тут середній термін (M) в обох засновках займає місце предиката, тому такий силогізм, якби він складався із звичайних ствердних суджень, був би неспроможним, оскільки M у жодному із засновків не був би розподілений. У нашому ж прикладі більший засновок є судженням-визначенням, середній термін, займаючи місце предиката, розподілений. Тому наведений умовивід є правильним, загальних правил категоричного силогізму у ньому дотримано.

Ознаки, виражені середнім терміном, є підставою для віднесення конкретного одиничного випадку до "свого" класу, для визначення родової належності явища, що вивчається, а в судовому дослідженні ці ознаки послуговують підставою кримінально-правової кваліфікації скоєного.

2. Якщо середній термін меншого засновку має тільки частину ознак, котрі складають середній термін більшого засновку, то висновок може бути або достовірним, або імовірним.

Достовірний висновок буде в умовиводах, у яких у меншому засновку заперечується хоча б одна ознака, що входить до середнього більшого засновку. *Наприклад:*

Розбій (P) допускає заволодіння чужим майном (M_1), пов'язаний з насиллям чи загрозою насилля (M_2).

Петренко (S), при заволодінні сумкою (M_1), не вдався до насилля, не загрожував потерпілій (M_2).

Отже, дії Петренка (S) не можуть бути кваліфіковані як розбій (P).

Схема цього умовиводу така:

$$\frac{P \in M_1, M_2}{S \notin M_2}$$

Отже, $S \notin P$.

У цих силогізмах більшого засновку є судження, в котрому перелічуються неодмінні ознаки того чи іншого складу злочину. Якщо випадок, про який ідеться у меншому засновку, не має будь-яких із цих ознак, отже, він не може бути віднесений до злочину, про котрий сказано у більшому засновку.

Якщо ж у таких умовиводах середній термін меншого засновку не перелічує всіх ознак середнього терміна більшого засновку, то висновок буде тільки імовірним і не може бути достовірним. *Наприклад:*

Убивство (P) є протиправним (M_1), навмисним або необережним (M_2) позбавленням життя іншої людини (M_3).

У цьому випадку (S) має місце позбавлення життя людини (M_3).

Отже, у цьому випадку (S), імовірно, вбивство (P).

Схема цього силогізму:

$$\frac{P \in M_1, M_2, M_3}{S \in M_3}$$

Отже, S , імовірно, є P .

Підставою достовірності висновків у цих умовиводах є такі положення: *1. Якщо якесь явище неможливе взагалі, то воно неможливе і в кожному окремому випадку; 2. Якщо якесь явище як таке можливе, але в даному випадку відсутня умова, без котрої можливість не може перетворитися в дійсність, то можливе взагалі у даному випадку стає неможливим.*

План практичного заняття

1. Загальна характеристика дедуктивних умовиводів.
2. Простий категоричний силогізм. Його визначення і склад.
3. Аксиома силогізму.
4. Загальні правила категоричного силогізму.
5. Фігури і модуси категоричного силогізму.

Завдання для індивідуальної підготовки до семінару

Опрацювати тему самостійно за підручниками та виписати у зошит визначення основних понять.

Підготуватися до модульної роботи.

Студентам, які навчаються за індивідуальним графіком, потрібно звернутися до старост.

ЛЕКЦІЯ № 10. ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ. ІНШІ ВИДИ.

1. Умовно-категоричний силігізм.

Умовним силігізмом називається силігізм, у якому один або обидва засновки є умовними судженнями. Розрізняють два види умовних силігізмів: умовно-категоричний силігізм і чисто умовний силігізм.

Умовно-категоричним силігізмом називається силігізм, у якому більший засновок є судженням умовним, а менший – категоричним. *Наприклад:*

Якщо правовідносини належать до цивільного права, то суперечка підлягає судовому розгляду.

Ці правовідносини належать до цивільного права.

Отже, суперечка у цьому випадку має бути розв'язана у судовому порядку.

Логічною основою висновків умовно-категоричного силігізму є така аксіома: ствердження основи неодмінно призводить до ствердження наслідку, а заперечення наслідку – до заперечення основи.

Це положення виражає такий *об'єктивно існуючий зв'язок між причиною і наслідком*: **1)** певна причина неодмінно викликає певний наслідок і **2)** наслідок не може виникнути без причини з нічого. Тому, якщо існує причина, то має існувати і її наслідок. *Наприклад, якщо тіло нагріти (причина), то воно обов'язково розшириться (наслідок), а якщо цей наслідок відсутній, то відсутня його причина (нагрівання).*

Подібну умовну залежність ми спостерігаємо також між явищами співіснуючими та явищами, пов'язаними у певній послідовності у часі.

Залежно від того, який хід руху думки від ствердження основи до ствердження наслідку або від заперечення наслідку до заперечення основи, розрізняють два модуси умовно-категоричного силігізму: стверджуючий та заперечний.

Стверджуючий модус – це такий умовно-категоричний силігізм, у якому в меншому засновку стверджується основа, а у висновку – наслідок більшого засновку. Формула модусу:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо } A, \text{ то } B \\ A \\ \hline \text{Отже, } B. \end{array}$$

За допомогою символів математичної логіки цей модус відображають так:

$$\begin{array}{l} A \rightarrow B \cdot A \\ \hline B. \end{array}$$

У стверджуючому модусі від істинності (існування) основи ми йдемо до істинності (існування) наслідку. Хід умовиводу тут ґрунтується на положенні: ствердження основи веде до ствердження наслідку.

Заперечний модус – це такий умовно-категоричний силогізм, у котрому у меншому засновку заперечується наслідок, а у висновку – основа більшого засновку, *Формула модусу*:

$$\frac{\text{не } B}{\text{Отже, не } A} \text{ або інакше: } \frac{A \rightarrow B \cdot \bar{B}}{A.}$$

У заперечному модусі у меншому засновку заперечується істинність (існування наслідку) більшого засновку, йдеться про те, що в цьому випадку немає такого наслідку, котрий указано в умовному судженні. У висновку висловлюється думка про те, що в цьому випадку не було (або немає) і самої основи більшого засновку. *Наприклад*:

Якщо смерть потерпілого настанє від замерзання, то на його трупі мають бути ознаки замерзання.

На трупі потерпілого В. ознак замерзання експертизою не встановлено.

Отже, смерть потерпілого В. настала не від замерзання.

У заперечному модусі ми робимо висновок від хибності (відсутності) наслідку до хибності (відсутності) основи. Такий рух думки визначається положенням (аксіомою): заперечення наслідку є заперечення основи.

Обидва розглядувані модуси (стверджуючий і заперечний) правильні, їх висновки, що випливають із засновків неминуче, – достовірні. **Правомірним є запитання: чи можна в умовно-категоричному силогізмі робити висновок від хибності основи до хибності наслідку і від істинності наслідку до істинності основи?** Відповідь на це запитання логіка дає негативну. Зумовлено це ось чим. Зв'язок причини й наслідку (дійсності), як правило, неоднозначний. Один і той же наслідок може бути викликаний не однією, а різними причинами. Наприклад, пожежа (наслідок) може виникнути унаслідок підпалу, через несправність електропроводки, удару блискавки, якогось нещасного випадку; подряпини та садна на тілі підозрюваного можуть бути наслідком його боротьби з жертвою, але можуть бути й наслідком якоїсь іншої причини.

Схематично відношення причини і наслідку можна відобразити так:

$$\begin{array}{l} x \rightarrow \\ \text{Причини } y \rightarrow A \text{ (наслідок).} \\ z \rightarrow \end{array}$$

Особливість еквівалентних умовних суджень полягає в тім, що в них зв'язок між основою й наслідком однозначний: *основі відповідає такий і тільки такий наслідок.* Тому в умовно-категоричних силогізмах, більший засновок котрих є умовне еквівалентне судження, робити висновок можна не тільки від істинності основи до істинності наслідку і від хибності наслідку до хибності основи, а й від ствердження наслідку до ствердження основи та від заперечення основи до заперечення наслідку. Наприклад:

Якщо два відбитки пальця залишені однією й тією ж особою, то їхні візерунки будуть збігатися.

Візерунки двох даних відбитків пальців збігаються.

Отже, вони залишені однією й тією ж особою.

Схема цього умовиводу така:

$$\frac{A \sim B \cdot B}{A}$$

В одиничних умовних судженнях основа й наслідок також перебувають в однозначному зв'язку. Тому в умовиводах, побудованих із одиничних умовних суджень, правомірні висновки від істинності наслідку до істинності основи і від хибності основи до хибності наслідку

Якщо ніж, знайдений біля трупа потерпілого, виготовлений із коси, виявленої в обвинувачуваного, то заглибина на обусі цього ножа за розміром і взаємним положенням має повністю збігатися із виступом на обусі коси.

Експертизою встановлено, що заглибина на обусі ножа за розміром і положенням повністю збігається з виступом на обусі коси, вилученої в обвинувачуваного.

Отже, ніж, виявлений біля трупа потерпілого, виготовлений із коси, вилученої в обвинувачуваного.

Суто умовний силогізм – це такий силогізм, у котрому засновки є судженнями умовними. Наприклад:

Якщо дане тіло нагріти, то воно розшириться.

Якщо тіло розшириться, то його не можна буде протягнути крізь отвір.

Отже, якщо дане тіло нагріти, то його не можна буде протягнути крізь цей отвір.

Формула цього силогізму:

Якщо А, то В

Якщо В, то С

Отже, якщо А, то С.

За допомогою символів математичної логіки суто умовний силогізм можна записати так: $(A \rightarrow B) \rightarrow (B \rightarrow C) \rightarrow (A \rightarrow C)$.

Суто умовний силогізм відображає такі причинно-наслідкові зв'язки трьох явищ, коли одне явище є причиною другого, а це друге виступає водночас причиною третього явища.

2. Розподільно-категоричний силогізм.

Розподільно-категоричним силогізмом називається такий умовивід, у котрому більший засновок є судженням розподільним, а менший – категоричним.

Існує два модуси розподільно-категоричного силогізму:

1) модус ствердно-заперечний

2) модус заперечно-ствердний

1. **Модус ствердно-заперечний** – це такий розподільно-категоричний силогізм, в якому у меншому засновку стверджується належність суб'єкту одного предиката із перелічених у більшому засновку, а у висновку заперечується належність суб'єкту всіх інших предикатів. Формула цього модусу:

$$\frac{S \in P_1 \text{ або } P_2, \text{ або } P_3}{S \in P}, \text{ або } \frac{A \vee B \vee C}{B \wedge C}.$$

Отже, S не є ні P₂, ні P₃

Прикладом ствердно-заперечного модусу є такий умовивід:

Підпис на розписці від імені В. міг бути виконаний або самим В., або С., або К.

Експертизою встановлено, що підпис виконаний самим В.

Отже, він не міг бути виконаний ні С., ні К.

2. **Модус заперечно-ствердний** – це такий розподільно-категоричний силогізм, у якому в меншому засновку заперечується належність суб'єкту перелічених у більшому засновку предикатів, крім одного, а у висновку стверджується належність суб'єкту цього предиката. Формула заперечно-ствердного модусу:

$$\frac{S \in P_1 \text{ або } P_2, \text{ або } P_3}{S \text{ не є ні } P_2, \text{ ні } P_3}, \text{ або } \frac{A \vee B \vee C}{B \wedge C}.$$

Отже, S є P₁

Приклад цього модусу:

Пожежа на складі могла виникнути або внаслідок підпалу, або несправності електропроводки, або необережного поводження з вогнем кого-небудь із працівників складу.

Встановлено, що пожежа не могла виникнути ні в електропроводці, ні з необережності.

Отже, пожежа на складі є наслідком підпалу.

Для того, щоб висновок у розподільно-категоричному силогізмі був достовірним, необхідно дотримуватися такого правила:

1. У більшому засновку мають бути перелічені всі можливі предикати, всі випадки, всі факти.

2. Члени розподілу (предикати) мають виключати один одного, тобто засновок має бути судженням строго розподіленим.

Правило про те, що в більшому засновку розподільно-категоричного силогізму мають бути перелічені всі можливі предикати, має настільки важливе значення для судового дослідження, що воно здобуло закріплення в спеціальному положенні криміналістики про те, що з кожної розслідуваної справи необхідно висувати всі об'єктивно можливі версії.

3. Умовно-розподільний силогізм.

Умовно розподільним силогізмом або лематичним силогізмом називається силогізм, у котрому більший засновок є судженням умовним, а менший – розподільним.

За кількістю наслідків, що встановлюються в більшому засновку умовно-розподільного силогізму, існують дилеми, трилеми, полілеми. У практиці мислення найчастіше користуються дилемами.

"Дилема" – грецьке слово, воно означає "подвійну пропозицію". Зміст дилеми полягає в необхідності вибору одного з двох можливих рішень (у трилемі – одного з трьох рішень). Виключаючі одна одну можливості або рішення називаються альтернативами.

Дилема – це умовно-розподільний силогізм із двома альтернативами.
Розрізняють два види дилеми: конструктивну та деструктивну.

У конструктивній дилемі більший засновок установлює у вигляді альтернатив дві основи і два наслідки, що з них випливають. У меншому засновку йдеться про можливість тільки однієї з двох цих основ. У висновку стверджується думка про можливість лише одного з двох даних наслідків. Конструктивна дилема має таку формулу:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо } A, \text{ то } B \\ \text{Якщо } C, \text{ то } D \end{array} \quad (A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D)$$
$$\frac{\text{Але або } A, \text{ або } C}{\text{Отже, або } B, \text{ або } D} \quad \text{або} \quad \frac{A \vee C}{B \vee D}$$

Приклад конструктивної дилеми:

Якщо філософ визнає первинність матерії і вторинність свідомості, то він – матеріаліст. Якщо філософ визнає за первинне свідомість, дух, а природу розглядає як продовження духу, свідомості, то він – ідеаліст.

$$\begin{array}{l} \text{Але філософ може визнавати або первинність матерії і вторинність} \\ \text{свідомості, або первинність свідомості і вторинність матерії.} \\ \hline \text{Отже, філософ може бути або матеріалістом, або ідеалістом.} \end{array}$$

За спрямуванням руху думки конструктивна дилема схожа із ствердним модусом умовно-категоричного силогізму: від ствердження основи здійснюється перехід до ствердження наслідків.

У деструктивній дилемі більший засновок є таким умовним судженням, у котрому із однієї основи випливає два можливі наслідки. У меншому засновку заперечуються обидва наслідки. У висновку заперечується сама основа, із котрої виводили названі наслідки. Формула достовірної дилеми:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо } A \text{ є } B, \text{ то } A \text{ є або } C, \text{ або } D \quad A \rightarrow B \vee C \\ \hline \text{А не є ні } C, \text{ ні } D \quad \text{, або } \frac{\bar{B} \wedge \bar{C}}{A} \\ \hline \text{Отже, } A \text{ не є } B \end{array}$$

Таким чином, висновок у деструктивній дилемі проходить від заперечення наслідку до заперечення основи, тобто у тому ж напрямі, що й у заперечному модусі умовно-категоричного силогізму. Наприклад:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо дія П. є суспільно небезпечна, то він або стане перед судом,} \\ \text{або буде визнаний неосудним.} \\ \text{П. не було засуджено, не визнано неосудним.} \\ \hline \text{Отже, дія П. не є суспільно небезпечною.} \end{array}$$

Для правильної побудови дилеми необхідно дотримуватися таких умов:

1. У більшому засновку має бути правильно виражений зв'язок основи й наслідку, тобто наслідки, що встановлюються в більшому засновку, дійсно мають впливати із наведеної основи, не бути надуманими, а основа стосовно висловленого наслідку – ясною, визначеною, достатньою.

2. Альтернативи, що містяться в дилемі, мають вичерпувати всі можливі рішення. Якщо, наприклад, із основи, взятої з умовного засновку, випливає не два, а три наслідки, а в більшому засновку названо лише два, то висновок буде хибним.

Дилема як логічна форма висновку має такі особливості:

1. Вона містить всього два альтернативні (виключаючі одне одного) рішення, тому вибирати можна тільки між ними. Ніякого середнього, проміжного, третього рішення дилема не припускає.

2. Дилема настійно вимагає вибору рішення. Поставлений перед дилемою не може утриматися від вибору, він змушений визнати або одне, або друге, оскільки немає і не може бути іншого рішення, окрім указаних дилемою.

Дилема широко застосовується в науці, в політиці, у щоденному житті як засіб виявлення і доведення логічної неспроможності положень, не сумісних із положеннями, уже встановленими чи визнаними обома сторонами.

4. Скорочені силогізми.

Силогізми складаються із трьох частин: двох засновків і висновку. Але в практиці мислення ми рідко висловлюємо їх у повному вигляді. Звичайно користуються скороченими силогізмами, такими, в котрих висловлюється не три частини, а тільки якихось дві. *Наприклад, замість того, щоб сказати:*

Усі неповнолітні не мають виборчих прав.

Петренко — неповнолітній.

Отже, він не має виборчого права —

ми говоримо: "Петренко не має виборчого права, тому що він неповнолітній".

Тут ми висловили висновок і менший засновок; більший засновок виявився пропущеним.

Силогізм, у котрому пропущений один із засновків чи висновків, називається скороченим силогізмом, або ентимемою.

"**Ентимема**" – слово грецьке, у перекладі на українську мову означає "в умі", "у думках". Ця назва показує, що та чи інша частина силогізму не висловлюється, але мається на увазі.

За способом утворення розрізняють *три види ентимем*. **1)** ентимема з випущеним більшим засновком. *Наприклад: "Колективне господарство – юридична особа, отже, має спеціальну правоздатність";* **2)** ентимема з випущеним меншим засновком, *наприклад: "Будь-яка купівля-продаж призводить до здобуття права власності на куплену річ, отже, слід визнати, що Петренко здобув право власності на цей будинок*1;* **3)** ентимема з випущеним висновком. *Наприклад: "Майно, нажите подружжям протягом шлюбу, вважається спільним їхнім майном, а автомобіль "Волга" нажитий Шишовим протягом шлюбу".*

Досить часто в скороченій формі висловлюється також суто умовний силогізм.

Випущеним у таких ентимемах є, звичайно, висновок. *Наприклад:*

"Якщо робочий день Григоренка закінчується пізніше, ніж у Петренка, то Григоренко повертається додому пізніше, ніж Петренко. Але якщо Григоренко

повертається додому пізніше, ніж Петренко, то він не міг бачити, як Петренко повертається додому з пакунком".

5. Умовиводи із суджень з відношеннями.

Умовиводи із суджень із відношеннями – це такі умовиводи, засновки котрих є судження з відношеннями (aRb). *Приклади таких умовиводів.*

1. Харків південніше Києва.
Львів південніше Харкова.

Отже, Львів південніше Києва.
2. $A = B$
 $B = C$

Отже, $A = C$.
3. A раніше від B
 B раніше від C

Отже, A раніше від C .

Умовиводи із суджень із відношеннями – це особливий вид дедуктивних умовиводів, їх не можна сплутувати з категоричним силогізмом.

У категоричному силогізмі, як відомо, висновок робиться завдяки середньому терміну (M). В умовиводах із суджень із відношеннями середнього терміна немає.

Щоб поняття виконувало роль середнього терміна, воно має бути одним і тим же в обох засновках. З'ясуймо, чи є таке поняття, а отже середній термін, у нашому першому прикладі? Припустімо, у висновку цього прикладу "Львів" – менший термін (S), а "південніше Києва" – більший термін (P). Позначимо ці терміни в засновках. Поняття, що лишилися не позначеними, "Харків" у першому засновку і "південніше Харкова" у другому – різні, тому сприймати їх як середній термін не можна. Отже, середнього терміна у цьому умовиводі немає. Висновок із засновків у ньому зроблено не через середній термін, а іншим шляхом.

Логічною основою висновків в умовиводах із суджень із відношеннями є логічні властивості відношень.

Між предметами і явищами дійсності, як відомо, існують різні відношення, наприклад: "3 більше 2", "Суми північніше Полтави", "Факт А виник раніше від факту В", "Факт А виник одночасно з фактом В". Ці відношення мають певні логічні властивості. Найважливішими логічними властивостями відношень є такі: симетричність, рефлексивність, транзитивність тощо.

Симетричність. Відношення називається симетричним, якщо воно має місце як між предметами a і b , так і між предметами b і a . У вигляді формули властивість симетричності записується так: $aRb \rightarrow bRa$.

Властивість симетричності підлягає правилу: якщо судження aRb істинне, то істинне й судження bRa .

Властивістю симетричності володіє, наприклад, відношення родинності, відношення рівності, відношення одночасності, відношення схожості і т. д. Так,

якщо a – родич b , то і b – родич a , якщо факт a виник одночасно з фактом b , то й факт b виник одночасно з фактом a ; якщо a дорівнює b , то й b дорівнює a і т. д.

Деякі відношення не симетричні. Наприклад, відношення "а – батько b" не симетричні, оскільки "b – не батько a".

Рефлексивність. Рефлексивним відношення між предметами буде лише тоді, коли кожен предмет знаходиться в такому ж відношенні і до самого себе. Властивість рефлексивності у вигляді формули записують так: $aRb \rightarrow bRa$ bRb .

Правило: якщо судження aRb істинне, то будуть істинними і судження aRa і bRb .

Рефлексивними є, наприклад" відношення рівності ($a = b$), оскільки і предмет a і предмет b тотожні, відношення одночасності (a одночасне із b), оскільки і a одночасне з самим собою, і b одночасне з самим собою. Але відношення "а більше за b" і рефлексивне, оскільки ні a , ні b у цьому відношенні до самих себе не знаходяться: не можна сказати, що "а більше за b", а "b більше за b". І рефлексивні, наприклад, і відношення "бути раніше", "бути пізніше", "бути вищим" тощо. Із істинності судження "а раніше від b" (aRb) не випливає істинність суджень "а раніше від b" (aRb) і "b раніше від b" (bRb).

Транзитивність. Транзитивним називається таке відношення, коли воно, маючи місце між предметами a і b , а також між предметами b і c , має місце і між предметами a і c . Властивість транзитивності можна виразити формулою

$$(aRb \wedge bRc) \rightarrow aRc.$$

Правило: якщо судження aRb істинне і судження bRc істинне, то буде істинним і судження aRc .

Властивість транзитивності мають також відношення: відношення рівності, відношення "більше", "менше", "бути раніше", "бути пізніше", "бути північніше" і т. д. Наприклад, якщо $a = b$, $b = c$, то неодмінно випливає, що й $a = c$; якщо подія a виникла пізніше від події b , а подія b виникла пізніше від події c , то, отже, подія a виникла пізніше від події c .

План практичного заняття

1. Умовно-категоричний силлогізм.
2. Розподільно-категоричний силлогізм.
3. Умовно-розподільний силлогізм.
4. Скорочені силлогізми.
5. Умовиводи із суджень з відношеннями.

Завдання для індивідуальної підготовки до семінару

Опрацювати тему самостійно за підручниками та виписати у зошит визначення основних понять.

Підготуватися до контрольного опитування та модульної роботи.

.Студентам, які навчаються за індивідуальним графіком потрібно звернутися до старост для виконання модульної роботи.

ЛЕКЦІЯ № 13. ДОВЕДЕННЯ І СПРОСТУВАННЯ

1. Поняття доведення.

Будь-яке судження, висловлено про що-небудь, є або істинним або хибним. Тому воно може бути взяте за істину тільки після того, як ми переконаємося у його істинності.

В істинності деяких положень можна переконатися шляхом безпосереднього зіставлення їх із дійсністю, за допомогою органів чуттів, у процесі практичної діяльності. *Так, щоб установити і перевірити істинність судження "Замок, на який замикалися двері будинку потерпілого, має сліди пошкодження*", досить оглянути цей замок.*

Але переконатися в істинності того чи іншого положення безпосередньо не завжди можна. Так, істинність суджень про факти, що мали місце раніше, може бути встановлена і перевірена лише опосередковано, логічно, оскільки під час пізнання таких фактів вони вже не існують у дійсності і тому не можуть бути сприйняті безпосередньо. *Не можна, наприклад, безпосередньо упевнитися в істинності таких суджень: "Потерпілий С. вбитий обвинувачуваним К."; "Під час скоєння злочину обвинувачуваний знаходився на місці вчинення злочину".* Істинність подібних суджень установлюється і перевіряється не безпосередньо, а опосередковано, за допомогою умовиводів і логічних доказів.

Доведення – це процес думки, що полягає в обґрунтуванні істинності якогось положення за допомогою інших положень, істинність котрих установлена раніше.

Наприклад, нам треба довести істинність судження про те, що "Одержання хабара є дія суспільно небезпечна". Для цього ми наводимо також два судження:

1) *"Всякий злочин є діянням суспільно небезпечним".*

2) *"Одержання хабара є злочин" – і виводимо з них за правилами категоричного силогізму істинність доводжуваного судження.*

Доведення є умовивід. У нашому прикладі воно відбувається у формі одного умовиводу. У більшості випадків доведення є складними, вони складаються не з одного, а багатьох умовиводів.

Термін "доведення" уживається в кількох значеннях.

1. Під доведенням розуміють факти, за допомогою котрих обґрунтовується істинність того чи іншого положення.

2. Словом "доведення" позначають джерела даних про факти, наприклад літописи, оповіді очевидців, мемуари тощо.

3. Доведення – це процес мислення, логічний процес обґрунтування істинності одного судження за допомогою інших суджень. У формальній логіці термін "доведення" уживається саме в цьому значенні. Логіка вивчає доведення як мислений процес.

2. Логічне доведення і судовий доказ.

У юридичній науці і практиці користуються такими термінами, як *доведення і судовий доказ*. Терміни ці виражають різні поняття.

Термін "**доказ**" у кримінальному процесі вживається у двох значеннях:

1. Словом "доказ" позначають логічне доведення.

2. Під "доказом" розуміють також доказові факти. "Доказами в кримінальній справі у визначеному законом порядку органи дізнання, слідчий і суд установлюють наявність або відсутність суспільно небезпечне діяння, винність особи, котра скоїла це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного розв'язання справи" (ст. 16 ОКС).

Джерела відомостей про факти (показання свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновок експерта тощо) називаються в карному процесі засобами доказу.

Судовий доказ – це специфічна форма пізнання істини під час розслідування і розгляду кримінальних справ. Судовий доказ не зводиться до логічного доведення, поняття ці не тотожні.

Судовий доказ – поняття ширше, ніж поняття логічне доведення. **Логічне доведення** – це розумова діяльність. це розумовий процес обґрунтування однієї істини іншими істинами.

Судовий доказ – це не тільки логічний процес, не одна лише розумова діяльність. Вона складається з ряду моментів: збирання, закріплення, перевірки й оцінки доказів. Окрім розумової діяльності, судовий доказ включає, таким чином, і практичну діяльність. Судовий доказ має чітко правовий характер.

3. Побудова доведення: теза доказу, аргументи, демонстрація.

Будь-яке доведення складається із трьох частин: *тези, аргументів (основи) і демонстрації (форми доказу)*. **Тезою** доказу називається положення, істинність якого треба довести. **Аргументом (основою)** називаються ті судження, які наводяться для доведення тези. **Демонстрацією (формою доказу)** називається спосіб логічного зв'язку тези з основою.

Теза доказу

Будь-який доказ припускає наявність доводжуваного положення (тези). Якщо відсутня теза, то й доводити нічого. Теза може бути сформульована як на початку доказу, так і в будь-який інший його момент. Позначають тезу по-різному, наприклад: "*Положення, яке я доводжу, полягає ось у чому*"; "*Ось моя теза*"; "*Ось моє положення*"; "*Ось моя позиція*" тощо. Теза висловлюється звичайно у формі

категоричного судження, *наприклад: "Підсудний Л. перебував вночі 15 серпня у квартирі потерпілої"; "Це не самогубство"*.

У судовому пізнанні доведення, як правило, є складним; доводиться не одне, а кілька положень. У складному доказі слід розрізняти основну тезу і підлеглі, часткові тези.

Основною тезою називається положення, котрому підлягає обґрунтування ряду інших положень.

Часткова теза – це таке положення, котре стає тезою лише тому, що за її допомогою доводиться основна теза. Часткова теза, будучи доведеною, сама стає потім аргументом для обґрунтування основної тези.

Аргументи

Довести тезу – означає навести такі судження, котрі були б достатніми для обґрунтування істинності або хибності висунутої тези. Як аргумент для доказу тези може бути наведена всяка істинна думка, якщо тільки вона пов'язана з тезою, обґрунтовує її. Основними видами аргументів є такі: *факти дійсності, закони, аксіоми, визначення та інші, раніше доведені положення.*

А. Факт – це явище або подія, що мають місце в дійсності. Факт, який правильно відображений у судженні, служить аргументом у доказі.

Факти є досить важливим видом аргументів. *Вони мають велику силу переконливості і тому широко використовуються в усіх галузях пізнання. Факти настільки авторитетні, наскільки авторитетна сама дійсність. Згода думки з фактами є згода з об'єктивною реальністю.*

Самі факти мовчать, їх пояснюють люди. Той самий факт може пояснюватися по-різному. *Наприклад, факт виявлення в обвинувачуваного інструменту, за допомогою якого зламано стіни складу, ще не свідчить безумовно про те, що крадіжку скоїв саме він. Обвинувачуваний міг позичити інструмент іншій особі, купити його після вчиненої крадіжки, інструмент міг бути взятим злочинцем без відома його власника (обвинувачуваного) тощо.* Отже, ті самі факти можуть використовуватися для доведення найрізноманітніших положень. Щоб цього не було, факти, перш ніж стати аргументами, необхідно правильно зрозуміти і пояснити.

Щоб факти виконували роль аргументів, необхідно брати не окремі факти, а всю сукупність фактів. Не можна довільно ні вихоплювати лише потрібні факти і забувати. Всяка однобічність у відборі й дослідженні фактів приводить до нерозуміння суті фактів, до їх викривлення.

У судовому пізнанні факти (фактичні дані) є основним видом аргументів. *Розкрити злочин і викрити злочинця – це означає виявити і зібрати факти, котрі з достовірністю відтворюють злочинну подію, особу, що її скоїла, та її винність.*

Б. Важливим видом аргументів постають закони науки. Посилання на закон є вагомим аргументом. Авторитетність законів науки як аргументів пов'язана з розумінням того, що таке закон.

Закони науки – це особливого роду істини; вони відрізняються від інших знань як за змістом, так і за формою їх відкриття. Закони науки є відображенням законів об'єктивного світу. Вони виражають загальні, необхідні зв'язки, що повторюються між явищами. Закон діє за необхідністю: за певних умов закон діє обов'язково, неминуче. Закон не знає винятків. Не буває так, щоб закон поширювався на одні предмети або явища певного класу і не поширювався на інші предмети або інші явища.

Але слід мати на увазі, що будь-який закон має межі своєї дії і що закони діють за певних умов, зі зміною котрих може відпасти один закон і з'явиться інший. Тому, обґрунтовуючи якесь положення за допомогою закону, слід знати, чи можна доказувану тезу обґрунтувати саме цим законом.

В. Як основа доказу використовуються також аксіоми. *Аксіоми* – положення, які приймаються без доведення. Істинність аксіом, що перебувають в основі доведення, не засвідчується в кожному окремому випадку, тому що перевірка їх істинності проводилася раніше і їх істинність підтверджується багатовіковою практикою людини. Аксіоми широко використовуються як основа в математиці, механіці, теоретичній фізиці та інших галузях природознавства. У суспільних науках аксіоми як основа доказу майже не застосовуються. Пояснюється це тим, що суспільне життя, виучуване суспільними науками, є складнішою формою руху; суспільні відносини не настільки прості й очевидні, щоб дістати значення аксіом. Роль аксіом у кримінальному процесі виконують презумпції.

Презумпція – положення, котре не потребує доведення. Презумпція є результат повторюваних спостережень, що передаються поколіннями, традиційним досвідом. Презумпція – не очевидна. Ми беремо її за істину не тому, що її правильність уявляється безперечною і впливає із самого положення, що становить зміст презумпції. Презумпція – це положення, котре формулює якесь відношення, що найчастіше трапляється.

Г. Доводячи істинність чи хибність якогось положення як аргумент часто наводять визначення понять. Якщо висунуте положення неодмінно впливає із наведеного як аргумент визначеного поняття, то воно визнається доведеним.

Визначення є наслідком глибокого пізнання предметів, відображених у даному понятті. Визначення розкриває зміст поняття, містить ознаки, що виражають сутність предметів. Тому посилання на визначення достатнє для визнання істинності положення, що підпадає під певне визначення. Визначення в таких випадках береться за істину, що не потребує доведення.

Але аргументом може бути не всяке визначення. Щоб визначення могло бути використане для обґрунтування тези, воно має бути істинним, загальноприйнятим, утвердженим у науці.

Д. Поряд із названими видами підстав як аргументів доказу широко використовуються **й інші раніше доведені наукові положення, теорії, принципи.**

Визнаючи науку, ми зобов'язані визнати і її положення, принципи, наукові судження, котрі входять до змісту певної науки. Тому, доводячи якість нове положення, посилання на вже існуюче наукове положення цілком правомірне.

Демонстрація

Теза й аргументи доказів є за своєю логічною формою судженнями. Виражені в граматичних реченнях, вони сприймаються нами безпосередньо: тезу й аргументи можна побачити, якщо вони написані" почути, якщо вони вимовлені.

Демонстрація є складнішою, ніж теза й аргументи" складовою частиною доказу. **Демонстрація** – це не якість окреме судження" наявне в доказі, окрім суджень" у яких виражені теза й аргументи, а спосіб зв'язку тези й аргументів доказу.

Теза й аргументи самі по собі" поза логічним зв'язком одне з одним, ще не є доказ. Аргументи набувають певного значення для тези лише тоді, коли ми виводимо з них тезу. **Процес виведення тези з аргументів і є демонстрація.** Вона виражається завжди у формі умовиводів. Тому будь-який доказ є умовиводом. Але звідси не випливає" що доказ – якийсь вид умовиводів, не можна робити висновок про те" що доказ є нова, окрім понять, суджень і висновків, форма мислення.

Будь-який доказ щодо логічного відношення є умовивід і здійснюється у формі умовиводу. Але не всякий умовивід є доказом. Умовивід – це логічна форма виведення нового знання, відкриття істини. В умовиводі ми йдемо від засновків до висновків, що є новим знанням. Доказ – це засіб обґрунтування знання вже відомого, форма виправдання нової істини.

Оскільки умовивід може бути як дедуктивним, так і індуктивним, то й доказ за способом логічного зв'язку тези й аргументів (демонстрації) може відбуватися або у формі дедуктивного, або у формі індуктивного умовиводу.

4. Види доведення та їх поділ на прямі і непрямі в кримінальному процесі.

За способом доведення докази поділяються на **прямі і непрямі.**

Прямим доказом називається доказ, у котрому теза обґрунтовується безпосередньо аргументами.

Якщо для доказу тези наводяться аргументи, а яких безпосередньо впливає **істинність (або хибність)** цієї тези, то такий доказ є **прямим.** Наприклад, висунуто тезу: "У діях М. міститься склад злочину спекуляції". Якщо для доказу цієї тези ми

наведемо два такі аргументи: 1. "Спекуляцією визнається скуповування та перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів"; 2. Установлено, що "М. ...скуповував у селян гусей, а потім продавав їх із метою наживи", – то такий доказ буде прямим, оскільки доказувана теза виводиться із наведених аргументів безпосередньо. Доказ у цьому випадку здійснюється у формі дедуктивного умовиводу.

Непрямим доведенням називається доказ, у котрому істинність тези обґрунтовується за допомогою доказу хибності антитези.

Антитезою називається судження, котре суперечить тезі.

До непрямого доведення вдаються завжди у тих випадках, коли висунуту тезу не можна довести прямо, коли відсутні аргументи, що обґрунтовують тезу безпосередньо. У непрямому доведенні істинності (або хибності) тези доходять за допомогою дослідження не самої тези, а іншого судження, що перебуває у певному відношенні до тези. Непрямі докази будуються на законах і правилах, котрі існують між судженнями.

Непрямі докази бувають двох видів: анагогічні та розподільні.

В **анагогічному** непрямому доведенні істинності тези доходять завдяки доказу хибності антитези. Анагогічні доведення відбуваються так. *Припустімо, необхідно довести тезу А. Аргументи, що прямо обґрунтовують цю тезу, відсутні (об'єктивно вони можуть бути, але на даний момент у нас їх немає). Тоді висловлюється судження, що суперечить тезі, тобто висуваємо антитезу не-А і припускаємо її істинною (говоримо: припустімо, істинним є не-А). Припустивши, що антитеза не-А є істинною, ми потім мислено виводимо з неї наслідки і перевіряємо їх. Якщо буде встановлено, що виведені з антитези наслідки насправді не існують і їх існування взагалі немислиме (абсурдне) або вони суперечать раніше доведеним положенням, то цим буде доведена хибність антитези не-А. Висновок такого правила умовно-категоричного силогізму: із хибності наслідку неодмінно впливає хибність основи.*

Довівши хибність антитези не-А, ми потім переходимо, згідно з вимогою закону виключеного третього, до істинності тези А. (доказ від супротивного.)

Апагогічне побічне доведення використовується в судовому доказі досить часто.

У **розподільному непрямому** доказі теза обґрунтовується шляхом виключення усіх членів розподільного судження (усіх предикатів), окрім одного, що є доказуваною тезою. Будується розподільний непрямий доказ так. Припустімо, треба довести тезу: "S1 є P". Якщо відомо, що S може бути не тільки P1, а й P2 і P3, і потім встановлено, що S не є ні P2, ні P3, то цим доводиться положення про те, що S є P. Такі розподільні докази використовуються у судовому доведенні досить часто.

Приклад. У справі про вбивство Марфи Грушевської обвинувач висунув тезу: "Вбивцями Марфи Грушевської є Бегідзе, Косашвілі та її чоловік Роман Грищенко. Доводилася ця теза так:

"Хто ж іще, окрім них, міг убити Грушевську? Згадаймо, хто ще, окрім підсудних Бегідзе, Косашвілі і Романа Грищенка, був у дворі і в будинку Грушевських увечері 15 листопада. Там було ще двоє: Грушевський Семен, 84 років, дряхлий і хворий дід, і Соломія Мудрик, 64 років. Можливо, це вони вбили Марфу Грушевську? Ні, не вони. У справі відсутні жодні дані, котрі хоча б віддалено вказували на їхню причетність до цього злочину. Більше того, наявні в матеріалах докази виключають можливість скоєння вбивства Марфи Соломією Мудрик, яка повідомила, що коли вона почула шум у квартирі покійної Марфи і хотіла вийти у двір, то зробити цього не могла, оскільки двері її кімнати виявилися замкнуті зовні. Свідчення Соломії Мудрик збігаються з показаннями Косашвілі про те, що саме він замкнув ці двері. Отже, під час скоєння вбивства Соломія Мудрик і її брат Семен перебували замкненими у своїй квартирі. У будинку Грушевських мешкала ще донька Соломії Мудрик – Ольга. Але встановлено, що вона 15 листопада працювала у другу зміну і повернулася з роботи близько 12-ї години ночі, коли в будинку вже панував спокій... Усі троє підсудних, а також свідок Соломія Мудрик стверджують, що увечері 15 листопада у дворі і в будинку Грушевських, окрім перелічених мною осіб, нікого не було. Отже, вбивство Марфи Грушевської іще кимсь іншим виключається. До вбивства Грушевської могли бути причетні тільки троє: Бегідзе, Косашвілі і Роман Грищенко".

Обґрунтування тези тут відбувається за формою ствердно-заперечного модусу розподільно-категоричного силогізму:

До вбивства могли бути причетні Бегідзе, Косашвілі, Роман Грищенко, Соломія, Семен, Ольга.

Установлено, що до вбивства не причетні ні Соломія, ні Семен, ні Ольга.

Отже, до вбивства могли бути причетні тільки Бегідзе, Косашвілі та Роман Грищенко.

Прямі й непрямі доведення в логіці не можна сплутувати а прямими й непрямыми доказами в кримінальному процесі. Поділ логічних доведень на прямі й непрямі не збігається з поділом доказів на прямі й непрямі в кримінальному процесі. Збігається тут тільки термінологія. І в логіці, і в кримінальному процесі розрізняють докази прямі й непрямі.

Але в логіці, як уже говорилося, під доведенням розуміють процес мислення, обґрунтування істини, в кримінальному ж процесі доказ – це доказовий факт, факт дійсності.

5. Спростування.

Доказ тісно пов'язаний зі спростуванням. Досить часто ми не тільки доводимо істинність висунутої тези, а одночасно й спростовуємо якесь інше положення, котре ми вважаємо хибним.

Спростуванням називається процес мислення, за допомогою якого доводиться хибність якогось положення або неспроможність доведення в цілому.

Спростування може бути спрямоване проти тези, проти аргументів або проти способу доведення (міркування). Згідно з цим розрізняють такі способи спростування: 1) спростування тези; 2) спростування аргументів і 3) спростування зв'язку тези з аргументами.

1. Спростування тези. Спростування, спрямоване безпосередньо проти тези, можна досягти різним шляхом.

А. Теза може бути спростована за допомогою доведення істинності нової тези, котра суперечить спростовуваній. Цей спосіб спростування ґрунтується на законі виключеного третього, за яким два протилежні судження не можуть бути одночасно істинними, одне з них обов'язково хибне. Варто тільки в суперечці чи дискусії довести, що істинною є нова теза, що заперечує спростування тези, і остання буде спростована. Це спростування будується так. Коли треба спростувати тезу, ще суперечить тій, котру ми спростовуємо, і доводимо її істинність. А потім, спираючись на закон виключеного третього, робимо висновок про хибність спростовуваної тези.

Приклад. Треба спростувати тезу: "Будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином". Для цього ми висуваємо нову тезу: "Не будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином" – і доводимо, що саме ця, нова теза є істинною. Довести істинність нової тези можна так. Відомо, що суспільно небезпечні діяння, звершені неосудними особами, не визнаються злочином. Не є злочином і такі суспільно небезпечні дії, вчинені особами, що не досягли певного віку, малолітніми. Отже, істинним є положення про те, що "Не будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином". З істинності цього положення виводиться потім хибність спростовуваної тези: "Будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином".

Б. Теза може бути спростована завдяки виведенню в неї наслідків, що суперечать дійсності, тобто приведенням тези до абсурду (безглузді). Спростування в таких випадках відбувається так. Припустімо, що спростовувана теза є істинною. Але, якщо теза є істинною, то й наслідок, виведений з такої тези, як із основи, також має бути істинним. Виводять цей наслідок так. Якщо виявиться, що виведений з тези наслідок є хибним, то від хибності наслідку за правилами умовно-категоричного силогізму доходять висновку про хибність і самої основи спростовуваної тези.

Приклад. У справі про крадіжку обвинувачуваний показав, що виявлені у нього речі він "знайшов у тайнику серед колод на березі річки". Щоб спростувати це показання, слідчий прийняв його за істинне і вивів із нього наслідок. Якщо обвинувачуваний знайшов речі в тайнику серед колод, то він мусить показати цей тайник. Перевіркою встановлено, що ніякого тайника у названому місці не існує. На цій підставі (від хибності слідства) було спростоване показання обвинувачуваного про те, що виявлені в нього речі він знайшов у тайнику серед колод на березі річки.

2. Спростування аргументів. Спростування досить часто спрямоване безпосередньо не проти тези, а проти аргументів. Аргументи, як і теза, можуть бути спростовані різними способами.

А. Шляхом доведення хибності аргументів. Якщо в ході спростування буде встановлено, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується теза, є хибними, то тим самим буде доведено, що спростовувана теза не обґрунтована. *Наприклад, доводиться теза про те, що "Потерпіла Л. була психічно хвора" таким чином: "Усі самовбивці – психічно хворі. Л. заподіяла собі смерть. Отже, Л. була психічно хворою". Це доведення можна спростувати встановленням того, що більший засновок у ньому ("Усі самовбивці – психічно хворі") є хибним.*

Б. Встановленням того, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується висунута теза, є для тези недостатніми. Якщо буде доведено, що наведені аргументи для висунутої тези недостатні, то теза вважається необґрунтованою. У таких випадках протилежна сторона має навести для своєї тези нові, додаткові аргументи. Цей спосіб спростування широко використовується в судовій практиці, зокрема, коли обґрунтування винності обвинувачуваного ведеться за допомогою побічних доказів.

Приклад. Д. був визнаний винним і притягненим до суду на тій підставі, що коли на місці пригоди прийшов міліціонер, то Д., котрий перебував там, почав утікати і зупинився лише після другого попереджувального пострілу. Цей доказ було спростовано захисником посиланням на те, що в справі відсутні інші факти, що підтверджували б винність Д., а названа обставина (те, що Д. втікав з місця пригоди) не може бути достатньою підставою для визнання Д. винним.

В. Аргументи можуть бути спростовані встановленням того, що вони самі є ще не доведеними. Якщо в процесі спростування буде доведено, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується теза, самі потребують доведення істинності, то доведення вважається спростованим, а висунута теза визнається необґрунтованою.

У судовій практиці доказ вважається спростованим, якщо встановлено, що висновки у справі ґрунтуються не на достовірно відомих фактах, а на передбаченнях, тобто таких судженнях, істинність котрих не доведена.

Г. Аргументи можна спростувати, встановивши, що джерело фактів, за допомогою яких обґрунтовується висунута теза, є неякісне. У судовій практиці такий спосіб спростування спрямований на те, щоб довести неякісність показань того чи іншого свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновку експерта. Якщо встановлено, що показання свідка чи іншої особи є неякісне, таке, котрому не можна вірити, то це означає, що показання свідка і факти, повідомлені ним, не можуть бути взяті за основу висновку у справі.

3. Спростування зв'язку тези з аргументом. Сутність цього способу спростування полягає в доведенні неспроможності демонстрації.

Доказ відбувається завжди у формі того чи іншого умовиводу. Якщо встановлено, що теза доведена, а порушенням то таке доведення буде неспроможним, оскільки в ньому порушено правило другої фігури категоричного силогізму. Згідно з цим правилом, один із засновників має бути заперечним, а у нас обидва засновки стверджувані, тому істинного висновку із них зробити не можна.

6. Правила доведення і спростування та помилки, які трапляються в доведеннях.

У процесі доведення і спростування необхідно дотримуватися правил стосовно тези, правил стосовно аргументів та правил стосовно демонстрації.

1. Правила й помилки стосовно тези

1. Теза має бути чітко і ясно сформульована. У будь-якому доведенні необхідно перш за все знайти, що доводиться, яке положення обґрунтовується. Для цього висунута теза має бути сформульована точно і ясно. Якщо ж доводжуване

положення сформульоване недбало, розпливчато і невизначено, то й доказ у цілому стає досить часто плутаним і суперечливим.

2. Теза протягом доказу (або спростування) має залишатися однією й тією ж. Правило це означає, що доводиться завжди має саме те положення, котре висунуте як теза, а не якась інше, хоч і схоже з тезою. Порушення цього правила приводить

Будь-який договір є юридичною угодою.
Заповіт — це юридична угода.
Отже, заповіт є договір.

до помилки, котра дістала назву підміна тези.

Теза може бути підмінена іншою тезою як не усвідомлено, так і навмисне.

Різновидами помилки підміни тези є такі помилки у доведенні, як доведення до людини та публіки, а також помилка, що дістала назву хто занадто багато доводить, той нічого не доводить. Логічна помилка **доведення до людини** буває тоді, коли доведення істинності тези по суті підміняється характеристикою особи людини, котра має якась відношення до цієї тези. Така помилка буде, наприклад, тоді, коли замість того, щоб спростувати висунуте положення, ми говоримо не про саме це положення, а про людину, котра його висловила, що вона не спеціаліст з певного питання, що вона неодноразово припускалася помилки у своїх висновках тощо.

Логічна помилка **доведення до публіки** полягає в тім, що замість обґрунтування тези звертаються до почуттів людей, намагаються викликати у них симпатію чи антипатію до того, про що йдеться, і таким чином примусити повірити в правильність висунутої тези або хибність спростовуваного положення.

Логічна помилка **хто занадто багато доводить, той нічого не доводить** виникає тоді, коли замість доведення істинності висунутої тези обґрунтовується інше положення настільки широке, що з нього безпосередньо не впливає істинність висунутої тези.

2. Правила і помилки стосовно аргументів

1. Аргументи мають бути судженням істинним. Це правило саме по собі є вимогою доведення. Не можна обґрунтовувати істинність тези хибними аргументами. Але це правило слід трактувати дещо ширше у тому розумінні, що аргументи не можуть бути не тільки хибними, а й імовірними, сумнівними, гаданими.

Порушення цього правила веде до логічних помилок, що дістали назву: а) хибний аргумент або основна помилка та б) передбачення підстави.

Логічна помилка **"хибний аргумент"** або основна помилка полягає в тім, що для обґрунтування тези беруться хибні аргументи.

Так, якщо свідок, обвинувачуваний або потерпілий обґрунтовують якийсь свій висновок видуманими фактами, тобто такими фактами, котрі в дійсності не існують, то буде мати місце логічна помилка – хибний аргумент.

Логічна помилка **"передбачення підстави"** полягає в тім, що як підстава наводиться таке положення, котре, хоч і не є явно хибним, проте саме потребує доведення, тобто коли, доводячи тезу, користуються недоведеними аргументами.

У судовій практиці ця помилка частіше за все має місце тоді, коли кінцеві висновки у справі ґрунтуються на здогадах, а не на достовірно встановлених фактах. Така помилка буде виявлена, наприклад, у справі М., засудженого за те, що він, працюючи завідувачем складу" викрав зі складу 104 м бязі і потім симулював крадіжку. Відмінючи вирок у справі, судова колегія Верховного Суду в своїй ухвалі вказала: "Висновок суду про винність М. у крадіжці бязі ґрунтується не на доказах, а на здогаді про те, що "цю бязь, окрім підсудного М., викрасти ніхто не міг".

2. Аргументи, мають бути достатньою основою для тези. Зміст цього правила полягає в тім, що аргументи мають неодмінно обґрунтувати істинність тієї тези, на підтвердження якої вони висунуті. Якщо ж істинність тези із наведених аргументів не впливає, то такі аргументи для тези є недостатніми, вони не обґрунтовують тези. Це логічне правило знайшло своєрідне вираження в кримінальному процесі, одна з вимог яких твердить: "Один доказ – не доказ". Порушення цього правила викликає такі помилки: а) не впливає і б) від сказаного у відносному, умовному розумінні до сказаного безвідносно, в абсолютному розумінні.

Логічна **помилка не впливає** полягає в тім, що доказувана теза не впливає із аргументів, наведених для її підтвердження. Наприклад, якщо висновок про те, що *"Петренко є співучасником злочину"* обґрунтовується тим, що *Петренка напередодні скоєння злочину бачили разом із злочинцями, то буде допущена помилка, оскільки одного факту, що Петренко був разом із злочинцями напередодні скоєння злочину очевидно недостатньо для висновку про його участь у злочині.*

У судовому доказі логічна помилка не впливає, або помилка недостатнього обґрунтування є однією з найпоширеніших.

Логічна помилка *від сказаного у відносному, умовному розумінні до сказаного безвідносно, абсолютному розумінні* полягає в тім, що якесь положення, правильне за певних умов, застосовується як аргумент за будь-яких умов.

Різновидом розглядуваної логічної помилки є помилка, що дістала назву від сказаного в принципі до сказаного в усіх випадках без винятку.

3. Доведення не має братися в коло, тобто аргументи мають бути судженнями, істинність яких встановлена незалежно від тези. Порушення цього правила викликає логічну помилку, котра називається коло в доведенні. Ця помилка полягає в тім, що теза виводиться з аргументів, а аргументи, в свою чергу, виводяться з тези.

3. Правила і помилки в доведенні, пов'язаному з демонстрацією

Демонстрація, як уже говорилося, – це спосіб логічного зв'язку тези доведення й аргументів. Демонстрація здійснюється завжди у формі того чи іншого умовиводу. Тому, будуючи докази і спростування, необхідно дотримуватися правил умовиводів. А саме, якщо доказ будується у формі категоричного силогізму, то для того, щоб він був правильним, необхідно дотримуватися всіх правил категоричного силогізму, якщо ж доказ є індуктивним, то слід дотримуватися

правил індуктивних умовиводів і т. д. Порушення якогось із правил умовиводу приводить до помилки в доказі. Найчастіше у доказах трапляються такі помилки, пов'язані з їхньою побудовою, як почетверіння термінів, поспішне узагальнення тощо.

Завдання для індивідуальної підготовки до семінару

Опрацювати тему самостійно за підручниками та виписати у зошит визначення основних понять.

Підготуватися до контрольного опитування.

Студентам, які навчаються за індивідуальним графіком можна виконати тестові завдання (звертайтеся до старост).

ЛЕКЦІЯ № 6. ОСНОВНІ ЗАКОНИ ЛОГІКИ

1. Загальна характеристика основних законів логіки.

Мислення людини відбувається не хаотично, а підлягає певним логічним законам.

Під законом логіки розуміють внутрішній, необхідний, суттєвий зв'язок між думками.

Основними законами формальної логіки є закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави.

Формально-логічні закони – це закони правильної побудови і зв'язку думки. Закони логіки виражають такі суттєві, загальні, неодмінні властивості мислення, як визначеність, несуперечність, послідовність і обґрунтованість.

Закони логіки, будучи специфічними законами мислення, нерозривно пов'язані із законами об'єктивного світу, погоджуються з ними.

Закони логіки об'єктивні, вони не створені людським розумом, не продиктовані мисленню самим мисленням, як стверджує ідеалізм, а є відображенням закономірності об'єктивного світу.

Софізм – це логічна помилка, допущена розмірковуючим навмисне. До софізмів вдаються ті, хто намагається ввести в оману, надати вигляд істинного за

допомогою логічного виправдання. Найчастіше софістичні умовиводи будуються за допомогою порушення вимог закону тотожності.

Паралогізм – це логічна помилка, допущена не навмисне, звичайно через незнання логічних правил.

2. Закон тотожності.

Закон тотожності формулюється так: будь-яка думка про предмет у процесі даного міркування тотожна сама собі, скільки б разів вона не повторялась. (Думка залишається незмінна в ході одного і того ж міркування).

Думка тотожна сама собі тоді, коли вона стосується одного й того ж предмета і її зміст залишається одним і тим же, скільки разів вона висловлюється. Якщо ж зміст думки змінюється або вона відноситься до іншого предмета, то така думка не може вважатися тією ж самою, тотожною самій собі, це буде уже інша думка.

Закон тотожності у вигляді формули записується так: $A \in A$, або $A = A$.

У математичній логіці закон тотожності записується такими формулами, що є аналогом змістовного закону тотожності, котрий вивчається загальною формальною логікою:

1. $A \rightarrow A$. Читається: "Із A випливає A ", або " A імплікує A ".
2. $A \equiv A$. Читається: " A еквівалентне A ", або " A рівнозначне A ".
3. $\forall x(A(x) \rightarrow A(x))$. Читається: "Для будь-якого предмета x розглядуваної області предметів правильно, що якщо x має властивість A , то x має властивість A ".
4. $\forall x(A(x) \equiv A(x))$. Читається: "Для будь-якого предмета розглядуваної області те, що x має властивість A , рівнозначне тому, що x має властивість A ".

Об'єктивною основою закону тотожності, його джерелом є якісна визначеність предметів і явищ зовнішнього світу. Кожна річ, зазнаючи змін до певного часу, лишається саме тією річчю, а не іншою, має якісну визначеність, яка робить річ тим, чим вона є, і відрізняє її від усіх інших речей. Ця загальна властивість усіх предметів і явищ об'єктивної дійсності, зафіксована багатовіковою практикою, закріпилась у мисленні у вигляді закону тотожності. У відповідності до того, як кожна річ володіє якісною визначеністю, і кожна думка, яка відображає ту чи іншу річ, теж має бути визначеною.

або сплутування понять.

Сплутування понять у логічному відношенні є ототожнювання відмінного. Ця помилка має місце тоді, коли різні за змістом поняття приймаються за тотожні.

Суб'єктивно сплутування понять відбувається часто через неточне знання змісту вживаних понять, коли розмірковуючому здається, що між поняттями, уживаними ним, немає ніякої різниці, що вони належать до одного й того ж предмета, мають один і той же зміст і відрізняються один від одного тільки мовним висловом; але насправді вони різні. Сплутування понять може мати місце і в тому випадку, коли в науці відсутні точно вироблені визначення тих чи інших понять.

Сплутуванню понять сприяє також наявність у природній мові омонімів, слів, що виражають не одне, а кілька понять. Штучні мови у цьому відношенні мають перевагу, оскільки для кожного знака в них встановлюється чітка однозначність.

Виходячи з цього, можна висловити вимоги закону тотожності такою формулою: **не можна ототожнювати різні думки і не можна тотожні думки розглядати як нетотожні, відмінні. Як нелогічне ототожнювання відмінного, так нелогічне і розрізнення тотожного.**

3. Закон суперечності.

Закон суперечності твердить: два протилежні висловлювання не є одночасно істинними; у крайньому разі одне з них неодмінно хибне. Наприклад, не можуть бути одночасно істинними судження: "Петренко є співучасником даного злочину", "Петренко не є співучасником даного злочину". Одне з цих суджень обов'язково хибне.

Отже, істинність одного із протилежних суджень зобов'язує нас визначити друге судження хибним, оскільки вони не можуть бути одночасно істинними. Але встановлення хибності одного з протилежних суджень не в усіх випадках призводить до визнання істинним другого. Пояснюється це різним характером суперечних суджень.

Закон виключеного третього формується так: **із двох суперечних суджень про один і той же предмет, в один і той же час і в одному й тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге хибне, третього бути не може.**

Наприклад, із двох суджень "Обвинувачуваний у момент здійснення злочину був осудним" та "Обвинувачуваний у момент здійснення злочину не був осудним" – одне неодмінно істинне, а друге хибне. Якщо буде встановлено, що істинним є перше судження, то друге буде обов'язково хибним, а якщо істинним визнане друге судження, то перше буде неодмінно хибним.

У вигляді формули закон виключеного третього записується так: A або не- A . У математичній логіці цей закон має формулу $A \vee \bar{A}$.

вимог закону суперечності, суперечним і непослідовним. Але якщо закон суперечності свідчить про те, що два суперечних судження не можуть бути одночасно істинними, у крайньому разі одне з них хибне, то закон виключеного третього свідчить про те, що два суперечні судження не можуть бути одночасно хибними, одне з них безперечно істинне.

4. Закон достатньої підстави.

Закон достатньої підстави формулюється так: **будь-яка істинна думка має достатню підставу.**

Із закону достатньої підстави випливає така його вимога: **будь-яка думка може бути істинною тільки тоді, коли вона обґрунтована.** Так, для того, щоб судження "Петренко є співучасником цього злочину" було визнане істинним, необхідно привести підстави його істинності,

тобто треба висловити ряд суджень, із яких би неодмінно випливало твердження про те, що Петренко справді є співучасником цього злочину. Якщо ж таких суджень наведено не буде, то висловлене положення ("Петренко є співучасник цього злочину") не може вважатися істинним.

У науці й щоденному мисленні нічому не можна вірити на слово; будь-яке положення, всяка думка має бути обґрунтованою, доведеною. Довести ту чи іншу думку – означає обґрунтувати її, тобто навести інші думки (судження), які були б достатньою підставою її достовірності. **Достатньою підставою якоїсь думки є такі інші думки, раніше визнані істинними, із яких неодмінно випливає істинність даної думки.**

Судження, котрі наводяться для обґрунтування істинності іншого судження, називаються логічною підставою. А те судження, яке випливає з інших суджень, як і підстави, називається логічним наслідком.

У вигляді формули закон достатньої підстави записується так: **А є тому, що є В**, де **А** є наслідком, а **В** – підставою цього наслідку.

Думка, яка наводиться як достатня підстава, у свою чергу, має достатньою підставою третю думку, котра теж має достатню підставу, і т. д. Де ж межа обґрунтування? Межею обґрунтування думок є очевидність, закони, аксіоми та інші положення і принципи науки. Те чи інше положення вважається обґрунтованим, якщо ми пошлемося на очевидні факти або на закони, аксіоми чи положення науки, з яких неодмінно випливає істинність нашого положення.

У судовому дослідженні межею обґрунтування є достовірно встановлені доказові факти, юридичні закони і положення, котрі виробляються судовою практикою.

5. Значення законів логіки для судового дослідження.

Вимоги основних законів мають настільки важливе значення для судового пізнання, юридичної практики, дотримання законності, що вони спеціально закріплені у процесуальних законах і, отже, з вимог логічних перетворені у вимоги юридичні.

Логічні закони у сфері юридичного пізнання набувають форми правових норм. Це є однією з важливих умов, які забезпечують логічність судового дослідження, логічну сторону пізнання істини під час розслідування і розгляду судових справ.

Так, вимога закону тотожності, яка полягає в тому, що в процесі міркування про якийсь предмет ми маємо мислити саме цей предмет і не підмінити його іншим предметом думки, виражена і закріплена, наприклад, у ст. 42 Основ кримінального судочинства, котра проголошує: **"Розгляд справи у суді відбувається тільки щодо обвинувачуваних і лише з того обвинувачування, з якого вони віддані під суд"**. По-перше, юридичний закон не допускає розширення кола осіб під час розгляду справи в суді. По-друге, суд пов'язаний рамками постанови про віддання під суд і

не має права, виносячи вирок, виходити з цих рамок. "Суд, – наголошується в постанові Президії Верховного Суду України у справі Д., – не має права під час розгляду справи виходити за межі початкового обвинувачення без повернення справи на дослідження".

Із особливою силою підкреслюється законодавцем і судовою практикою необхідність дотримання під час розслідування і розгляду судових справ **вимог закону суперечності**. Так, ст. 369 КПК України, перелічуючи умови, за яких вирок визнається як такий, що не відповідає фактичним обставинам справи, виділяє, поряд з іншими, такі дві умови, безпосередньо пов'язані з логічним законом суперечності; "...3) за наявністю суперечливих доказів, що мають суттєве значення для висновку суду, у вирокі не вказано, на якій підставі суд врахував одні з цих доказів і відкинув інші; 4) якщо висновки суду, викладені у вирокі, мають суттєві суперечності".

Докази, з яких роблять висновки у справі, повинні мати чітку систему фактів без якихось внутрішніх суперечностей. Наявність суперечностей у доказах руйнує їх, робить непридатними для обґрунтування висновків. Якщо ж суперечності в доказах у справі залишаються, то висновок слідства й суду щодо питання про подію злочину і про винність обвинувачуваного не може вважатися істинним.

Наявність суперечностей у показаннях свідка, потерпілого, обвинувачуваного засвідчує недоброякісність цих показань, і тому такі показання не можуть бути взяті за основу обвинувачування.

Відповідно до закону суперечності у судовій справі за одним і тим же фактом не може бути двох протилежних висновків експертизи. Наявність суперечностей у висновках експертів виключає можливість визнати їх достовірними доказами. У кримінальних справах із використанням побіжних доказів версія у справі може бути визнана обґрунтованою лише за тієї умови, коли буде доведена хибність усіх інших можливих версій, які її заперечують.

Важливе значення у судовому дослідженні має дотримання закону виключеного третього. Суд має розв'язувати питання у судовій справі за формою "або – або". Суд не може зробити висновки у справі, винести вирок або ухвалу без чіткої категоричної відповіді на запитання про те, чи мала місце дія, у здійсненні якої обвинувачується підсудний, чи не мала, чи має ця дія склад злочину чи ні, чи винний підсудний у здійсненні цього злочину чи не винний і т. д.

Велике значення у судовому пізнанні надається закону достатньої підстави. Вимога чіткого обґрунтування будь-якої процесуальної дії, висновків слідства й суду у судовій практиці – це не просто й не тільки логічна вимога. Закріплена юридичним законом, вона перетворюється у юридичну вимогу як неодмінне пізнання об'єктивної істини у судовій справі і дотримання законності.

голослівне заперечення підсудним своєї вини не може розглядатися як доказ його безвинності.

Вимога обґрунтування є однією з основних вимог при оцінці слідством і судом висновку експерта. Висновки експерта мають бути обґрунтованими і переконливими. Експерт у своєму висновку не просто висловлює своє судження, а має обґрунтувати його, посперитися на конкретні факти, положення науки, за допомогою яких ним зроблено цей висновок. Висновок експерта має значення для слідства і суду тоді лише, коли він науково обґрунтований.

План практичного заняття

- 1. Загальна характеристика основних законів логіки.**
- 2. Закон тотожності.**
- 3. Закон суперечності.**
- 4. Закон виключення третього.**
- 5. Закон достатньої підстави.**
- 6. Значення законів логіки для судового дослідження.**

Завдання для індивідуальної підготовки до семінару

Опрацювати тему самостійно за підручниками та виписати у зошит визначення основних понять.

Студентам, які навчаються за індивідуальним графіком потрібно звернутися до старост для виконання тестових завдань.

ЛЕКЦІЯ № 14. ГІПОТЕЗА

1. Поняття гіпотези і її структура.

Гіпотезою називається спосіб мислення, котрий полягає в побудові припущення про те, що таке досліджуване явище, та в доведенні цього припущення.

Термін "гіпотеза" уживається з подвійним значенням. Під гіпотезою розуміють і саме припущення, котре пояснює спостережуване явище, і спосіб

мислення в цілому, який включає висунування припущення, його розвиток і доведення. *Гіпотеза є метод пізнання предметів і явищ навколишнього світу.*

Гіпотеза – це форма розвитку наших знань. Мислення людини не знає інших способів логічного опрацювання емпіричного матеріалу і проникнення в сутність речей, окрім гіпотези. Побудова гіпотез у науці дає змогу переходити від окремих фактів, що стосуються явищ, до пізнання закону розвитку цього явища.

Побудова гіпотез – необхідний шлях до створення наукової теорії. Всяка наукова теорія висловлюється спочатку як гіпотеза. *Науково доведена і підтверджена на практиці гіпотеза стає науковою теорією.*

Логічна структура гіпотези складна. Гіпотеза не зводиться до якогось одного судження чи умовиводу. Вона – система суджень, понять і умовиводів. Якесь одне окремо взяте судження або умовивід ще не складає гіпотези.

Гіпотеза може складатися одночасно із різних видів умовиводів індукції, аналогії і дедукції. Наприклад, *судження-припущення може бути висловлене за аналогією чи індукцією, а потім розвинуте й доведене у формі дедукції.* Але припущення в гіпотезі може бути висунуте не тільки у формі індукції чи аналогії, воно висловлюється часто дедуктивно, а доводиться потім у формі індукції або дедукції тощо.

Гіпотеза – процес розвитку думки. Процес мислення в гіпотезі має певні стадії. Розрізняють дві такі стадії побудови і доведення гіпотези: **1)** висунування гіпотези і **2)** доведення гіпотези. Дехто виділяє в гіпотезі не дві, а три, чотири чи п'ять стадій: 1) вивчення обставин досліджуваного явища (збирання фактів), 2) формування гіпотези, 3) виведення з гіпотези наслідків (розвиток гіпотези), 4) перевірка цих наслідків на практиці і 5) висновок про істинність або хибність висунутої гіпотези.

Висунування гіпотези. Гіпотеза будується не на голому місці. Щоб її висунути, необхідно мати певну сукупність фактів, що відносяться до спостережуваного явища, котрі б обґрунтовували ймовірність якогось припущення, пояснювали ймовірність невідомого. Тому побудова гіпотези завжди пов'язана зі збиранням фактів, які мають відношення до того явища, котре ми пояснюємо. На підставі зібраних фактів висловлюється припущення про те, що таке досліджуване явище, тобто формулюється гіпотеза. **Припущення** в гіпотезі в логічному відношенні є судження (або система суджень). Його висловлюють унаслідок логічного опрацювання зібраних фактів.

Факти, на підставі яких висувається гіпотеза, можуть бути логічно осмислені у формі аналогії, індукції чи дедукції. В одних випадках гіпотезу висувають за аналогією, в інших – вони є висновком індуктивного чи дедуктивного умовиводу. *Наприклад, гіпотеза про існування життя на Марсі висунута за аналогією. На підставі схожості Марса і Землі в одних ознаках, а саме в тому, що Марс і Земля є планетами сонячної системи, що обидві вони обертаються навколо Сонця, мають атмосферу, воду, зміну пір року, дня й ночі і т. д., зроблено припущення про*

схожість цих планет і в інших ознаках, а саме, що на Марсі, як і на Землі, існує життя.

Висування припущення, тобто формулювання гіпотези, становить основний зміст гіпотези.

Припущення – головний елемент будь-якої гіпотези. Припущення є відповіддю на поставлене питання про сутність, причину, зв'язки спостережуваного явища. Припущення містить те знання, до якого доходять унаслідок узагальнення фактів. **Припущення – це серцевина гіпотези, навколо якої відбувається вся пізнавальна і практична діяльність.** Припущення в гіпотезі – це, з одного боку, підсумок попереднього пізнання, те головне, до чого доходять унаслідок спостереження й узагальнення фактів; з другого боку – це відповідний пункт подальшого вивчення явища, визначення напрямку, яким має відбуватися все дослідження. Гіпотеза дає змогу не тільки пояснити наявні факти, а й виявити нові, на котрі не була б звернута увага, коли не була б висунута ця гіпотеза.

Доведення гіпотези. Висунута гіпотеза має бути доведеною. Доказ гіпотези здійснюється так. Припускаючи висунуту гіпотезу істинною, із неї дедуктивним методом виводять ряд наслідків (фактів), котрі мають існувати, якщо існує гадана причина, а потім ці наслідки перевіряють на практиці. Якщо наслідки відповідають дійсності, підтверджуються практикою, то це свідчить про те, що ця гіпотеза є правильною. Якщо ж наслідки, логічно виведені з гіпотези, не відповідають дійсності, то це означає, що висунута гіпотеза хибна.

Логічний процес виведення наслідків із висунутого припущення та обґрунтування істинності або хибності гіпотези відбувається досить часто у формі умовно-категоричного силогізму. Із гаданої причини А виводять наслідок В. Логічно це виражається в такому судженні:

Перевірка гіпотези відбувається завжди шляхом підтвердження наслідків, виведених із цієї гіпотези. Критерієм істинності гіпотези є практика. Гіпотеза стає достовірною теорією, коли наслідки, виведені з неї, підтверджуються практикою. Тому доведення істинності гіпотези не можна зводити до одноактної логічної дії.

Перевіряючи гіпотезу, використовують різні логічні форми. Досить часто перевірка гіпотези відбувається за схемою умовно-категоричного силогізму.

2. Види гіпотез.

Гіпотеза може пояснити або явище (подію) в цілому, або якийсь окремий бік явища, одну його властивість, один зв'язок. Тому розрізняють гіпотези загальні й часткові.

Загальна гіпотеза – це припущення, котре пояснює причину явища або групи явищ у цілому.

Часткова гіпотеза – припущення, яке пояснює якийсь окремий бік чи окрему властивість явища чи події.

Так, гіпотеза про походження гір – це загальна гіпотеза, а гіпотеза про походження якоїсь однієї гори – часткова гіпотеза. У судовому дослідженні припущення про злочин у цілому є загальною гіпотезою, а припущення, що пояснює окремий бік злочину, *наприклад, припущення про мотив злочину, про шлях проникнення злочинця до приміщення, про спосіб скоєння злочину тощо* є частковою гіпотезою.

Поділ гіпотез на загальні й часткові має сенс, коли ми співвідносимо одну гіпотезу з другою. Цей поділ не є абсолютним, гіпотеза може бути частковою стосовно однієї і загальною стосовно інших гіпотез.

Окрім загальних і часткових гіпотез, існують гіпотези наукові й робочі.

Наукова гіпотеза – це гіпотеза, що пояснює закономірність розвитку явищ природи і суспільства. Такими є, *наприклад, гіпотеза про походження сонячної системи, гіпотеза про походження життя, гіпотеза про походження людини, вулканів, нафти тощо*.

Робоча гіпотеза – це тимчасове припущення або здогад, яким користуються, будуючи гіпотези. Робоча гіпотеза є припущенням – пробою, тимчасовим варіантом, що допомагає побудувати ту чи іншу гіпотезу. Робоча гіпотеза дає змогу перевірити, чи можна це явище якось пояснити. Висунувши робочу гіпотезу і переконавшись, що вона не може пояснити явище, котре нас цікавить, чи пояснює його неправильно, її відкидають, замінюють іншою робочою гіпотезою. Робоча гіпотеза створюється як тимчасовий здогад, тобто таке припущення, котре пояснює явище умовно. За допомогою таких робочих гіпотез тимчасово групують факти, а потім уже її формулюють. Робоча гіпотеза може стати в ході подальшого дослідження науковою гіпотезою.

3. Версія у судовому дослідженні.

Судове пізнання є частковим випадком пізнання взагалі, воно відбувається за тими ж законами і в тих же логічних формах, що й наукове пізнання. Важливим логічним засобом пізнання сутності юридичних фактів є гіпотеза. Судове дослідження здійснюється не інакше, як у формі висування і доведення гіпотез. Розслідування і розгляд кримінальних справ неодмінно пов'язані із побудовою ряду гіпотез і доведенням істинності однієї з них. Гіпотеза є форма розвитку судового дослідження у кожній кримінальній справі.

Гіпотези в судовому дослідженні іменуються версіями. Але термін версія – це не специфічно юридичний термін, ним користуються і в інших галузях пізнання.

Версією в судовому дослідженні називається одне з можливих припущень, які пояснюють злочинну подію в цілому або окрему його обставину.

Логічна структура версії така ж, як і логічна структура гіпотези. У цьому плані версія від гіпотези не відрізняється, вона є лише її різновидом. Але версія певним чином відрізняється від наукової гіпотези. Ця різниця проявляється при розгляді предмета чи ступеня обґрунтування. Предметом наукової гіпотези є закони розвитку природи і суспільства. Гіпотези створюються для пояснення значних явищ і подій, обґрунтовуються тривалими спостереженнями, міцними науковими положеннями і законами.

Висування гіпотези саме по собі у багатьох випадках є великим науковим досягненням, що просуває вперед усе наше пізнання.

Предметом версій є окремі одиничні явища і факти, часом зовсім незначні. Будуючи версію, не мають на меті відкрити ту чи іншу закономірність. Версія має дещо менше пізнавальне завдання – пояснити якусь окрему, неповторну одиничну подію або одиничний факт. Обґрунтовуються версії порівняно обмеженим колом спостережень.

Наукові гіпотези можуть існувати і розроблятися тривалий час, роками і навіть десятиліттями. Версії висуваються і перевіряються протягом порівняно короткого відтинку часу.

Наукових гіпотез, що пояснюють якесь явище, може бути висунуто кілька або всього одну. **Версія в судовому дослідженні одна існувати не може.** У кожній кримінальній справі з кожної окремої обставини має бути висунуто кілька версій;

Версія в судовому дослідженні відрізняється від наукової гіпотези також тим, що, висуваючи і доводячи версії, керуються не тільки логічними законами, а й законами юридичними. Факти, на підставі яких будуються версії, та факти, за допомогою котрих доводиться істинність якоїсь однієї та хибність інших версій, мають бути виявлені, зібрані і закріплені із дотриманням кримінально-процесуальних законів.

4. Висування та перевірка версій.

Процес побудови версії розпочинається із виявленням і закріплення фактів, що відносяться до злочинної події та особи, котра її вчинила. Щоб висунути версію з кримінальної справи, необхідно мати певний мінімум фактів, пов'язаних зі злочинном. Факти, на підставі котрих слідчий чи інша особа, яка проводить розслідування, висуває версії, здобуває різним шляхом, а саме: оглядаючи місце події, допитуючи свідків, потерпілих, обвинувачуваних та за допомогою інших слідчих дій.

Окрім фактичних даних, як підстави версій у справі використовуються також наукові положення правової науки і, в першу чергу, положення криміналістики,

кримінального права, кримінального процесу та інших наук, узагальнені висновки і рекомендації судової практики, власний досвід тощо.

Унаслідок логічного опрацювання фактичного матеріалу, зібраного у справі, висувається ряд версій, котрі пояснюють подію злочину та окремі його обставини.

Версії, пояснюючи злочинну подію в цілому, називають загальними версіями. Загальна версія має давати відповідь на запитання про те, що вчинено, який злочин мав місце насправді і хто його скоїв. Версії, висунуті для пояснення окремих обставин злочинної події, називають частковими версіями.

Версії висуваються як на початку розслідування, так і в будь-який інший момент судового розслідування.

Висуваючи (висловлюючи) версії, використовують різні логічні засоби. Версія може бути висунута за аналогією, індуктивно або дедуктивно.

Досить часто версія є висновком індуктивного умовиводу, до того ж для логічного опрацювання фактичних даних і формулювання версії застосовуються різноманітні види індукції. Особливо широко користуються індукцією за допомогою простого перелічування. Так, коли в ході розслідування справи встановлюють зв'язок фактів злочинної події з однією й тією ж особою, що повторюється, то за допомогою індукції, застосовуючи просте перелічення, висувають версію про причетність цієї особи до скоєного злочину. У вигляді схеми це можна записати так.

Встановлений у справі факт А пов'язаний з особою К. Встановлений у справі другий факт В пов'язаний також з особою К.

Встановлений у справі третій факт С пов'язаний теж з особою К.

Оскільки перелічені факти (А, В, С) є ознаками злочинної події, то роблять висновок про те, що і злочинна подія в цілому пов'язана з особою К.

Приклад. У справі про крадіжку із кладовки гуртожитку речей, що належали учасникам художньої самодіяльності, які прибули на гастролі, з самого початку слідчими діями було встановлено такі факти:

1) Злочинець, щоб проникнути до приміщення кладовки, міг відімкнути замок ключем, а потім знову замкнути його.

2) Ключ від замка, котрим замикалися двері кладовки, був у кладовщика.

3) У кладовці серед валіз були виявлені плоскогубці, які належали кладовщику О. Характер пошкодження замків на валізах свідчить про те, що вони могли бути розкриті такими плоскогубцями.

4) Валіза кладовщика О., що знаходилася в кладовці, викрадена не була.

б) Серед украдених із кладовки речей були цигарки "Север" із поміткою "кол" на мундштуці.

в) У безпосередній близькості від коридору біля входу до гуртожитку, де мав постійно чергувати учасник художньої самодіяльності Н., було знайдено недопалок цигарки "Север" із поміткою "кол" на мундштуці.

7) Із групи учасників самодіяльності, що залишалися в гуртожитку, курцем був тільки Н.

8) Н. виявився єдиним із потерпілих, у кого валіза була викрадена, хоча речі у валізі були порівняно малоцінні.

9) Злочинець міг проникнути до приміщення кладовки через горище будинку.

10) На горищі будинку були виявлені старі речі: спортивний костюм, полуботинки, кашне і спортивні тапочки.

Оскільки перший, другий, третій і четвертий факти знаходилися в зв'язку з однією й тією ж особою, кладовщиком О., шостий, сьомий і восьмий факти знаходилися у зв'язку з учасником художньої самодіяльності Н., а речі, виявлені на горищі, могли належати невідомій особі і знаходилися у зв'язку зі скоєним злочином, то у цій кримінальній справі були висунуті такі три версії;

Перша версія: до крадіжки причетний кладовщик О.

Друга версія: крадіжку скоїв Н.

Третя версія: крадіжку вчинила третя особа. Версія може бути висунута дедуктивно. Найчастіше до дедуктивного осмислення фактів і висування версій вдаються розв'язуючи питання про те, що скоєно, який злочин мав місце в дійсності, що такс той чи інший окремий факт або окрема обставина і т. д. Так, якщо на початку слідчими діями встановлено, що розслідувана злочинна подія має ознаки ЛВС і ще якісь ознаки, досі не виявлені, а відомо, що ознаки АВС є ознаками злочину N, то у формі категоричного силогізму висловлюється версія про те, що в цьому випадку має місце злочин N.

У вигляді схеми ми це можемо записати так:

Цей випадок має ознаки АВС...

АВС є ознаки злочину N.

Отже, цей випадок є злочином N.

Приклад. Якщо оглядом встановлено, що двері магазину відімкнуті, замок зламаний, товари розкидані по приміщенню і частини товарів не вистачає, то дедуктивним шляхом висувається версія про те, що мала місце крадіжка. Версія в такому випадку є висновком такого умовиводу:

У цьому випадку виявлена нестача товарів, явне безладдя товарів у приміщенні, відчинені двері зі зламанним замком.

Перелічені ознаки є, як правило, ознаками крадіжки.

Отже, в цьому випадку мала місце крадіжка.

Оскільки названі ознаки можуть виявитися ознаками й іншого злочину – інсценування крадіжки, то може бути висунута одночасно й інша версія: у цьому випадку мало місце інсценування крадіжки.

Інший приклад дедуктивного висування версії. Із судової практики відомо, що особа, у котрої виявлене знаряддя злочину, може бути причетна до скоєння злочину. Якщо ж тепер під час розслідування справи гр-на Х. буде виявлене знаряддя злочину, то це буде підставою для висування версії про те, що гр-н Х. причетний до вчинення злочину. Версія ця є висновком категоричного силогізму.

Окрім індукції і дедукції версії висувуються досить часто за аналогією. Найширше аналогія застосовується під час висування версій про суб'єкт злочину на основі схожості кількох злочинів у способі їх скоєння.

Приклад. 23 червня, неподалік міста К., в бору, в чагарниках було виявлено розкладений труп невідомого, вбитого сильним ударом сокири по черепу. Через певний час у тому ж бору, в чагарниках на відстані 700 м від місця, де було виявлено труп невідомого, було знайдено другий труп молодого людини, вбитої тим же способом: сокира сильним ударом була увігнана в череп. На підставі схожості способу скоєння злочину виникла версія про те, що обидва вбивства скоєні тим же злочинцем, добре обізнаним із околицями міста К.

Перевірка версій. Висунута версія має бути перевірена. Перевірка й доведення правильності (істинності) версії є найважливішою і відповідальною стадією в побудові й обґрунтуванні версії.

Перевірка версії складається з таких моментів: 1. Дедуктивного виведення наслідків із висунутої версії; 2. Зіставлення цих наслідків із дійсністю, перевірки їх на практиці; 3. Логічного доведення істинності або хибності (спростування версії).

Перевірку версії розпочинають із виведення наслідків із певної версії. Висунувши версію, із неї виводять наслідки, котрі мають існувати в дійсності, якщо існувала гадана причина (або явище). Логічно ця мислима операція відбувається у формі дедуктивного умовиводу. У більшому засновку такого умовиводу перелічуються ознаки, викликані певною причиною. У меншому засновку йдеться про те, що в цьому випадку допущена ця причина. Робиться висновок про те, що в цьому випадку мають бути ознаки, названі в більшому засновку.

План практичного заняття

- 1. Поняття гіпотези і її структура.**
- 2. Види гіпотез.**
- 3. Версія у судовому дослідженні.**
- 4. Висування та перевірка версій.**

Завдання для індивідуальної підготовки до семінару

Опрацювати тему самостійно за підручниками та виписати у зошит визначення основних понять.

Підготуватися до модульної роботи.

Студентам, які навчаються за індивідуальним графіком, потрібно звернутися до старост.

Інтернет-ресурси з курсу логіки

- Жеребкін В.Є. Логіка: Підручник. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2019. – 255 с.
//
<https://textbook.com.ua/logika/1473448796>
- Карамішева Н. Логіка і правознавство (теоретичні і практичні заняття) : навч. посіб. Л. : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. – 120 с. // <http://old.filos.lnu.edu.ua/Logika%20i%20pravoznavstvo.pdf>.
- Конверський А.Є. Логіка : підручник. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 391 с. //
<http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/LIBRARY/KONVERSKII/1.pdf>
- Конверський А.Є. Логіка: підручник для студентів юридичних факультетів. К.:ЦУЛ, 2020 // <https://textbook.com.ua/logika/1473448810>
- Логіка для правознавців: навч. посіб. / [О. О. Бандура, О. І. Гвоздік, В. М. Кравець та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 144 с. //
<http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1702/1/%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%9A%D0%90%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%BA%D0%B0.pdf>.
- Логіка юридична: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 172 с. //
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/552/1/%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%202018.pdf>
- Мозгова Н.Г. Логіка: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / – К. : Каравела, 2017. – 248 с. // <https://textbook.com.ua/logika/1473448811>
- Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни "Логіка" / уклад.: О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. Е. Зархіна та ін. – Х.: Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого", 2013. – 90 с. // http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1876/1/NMP_0010.pdf
- Хоменко І.В. Логіка: теорія і практика.- К.: ЦУЛ, 2021.- 400 с. // <http://194.44.152.155/elib/local/sk756891.pdf>
- Юридична логіка : підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.М.Бандурка, О.В.Тягло.- Харків : Золота миля, 2017. – 215 с. // https://www.researchgate.net/profile/Oleksandr-Tiaglo/publication/323561054_Uridicna_logika/links/5a9da187aca272cd09c21d30/Uridicna-logika.pdf

Друковані підручники і посібники з логіки

- Демірська І.О. Логіка: навч.-метод. посіб. – Київ : Київський університет, 2018. – 131 с.
- Конверський А.Є. Сучасна логіка. Класична та некласична. – К., : ЦУЛ, 2019. – 296.
- Конверський А.Є. Критичне мислення. Підручник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. – К. : ЦУЛ, 2020. – 370 с.
- Тетарчук І.В. Логіка для юристів: навчальний посібник для підготовки до іспитів.- К.: ЦУЛ, 2021.- 150с.
- Матвієнко І.С. Практикум з логіки для юристів. К., 2019. – 56 с.
- Матвієнко М.Л., Шаповалов С.П. Математична логіка та теорія алгоритмів.- К.: Ліра, 2021.- 212 с.
- Ряшко В.І. Логіка. – К.:ЦУЛ, 2019.- 328с.
- Партико З.В. Логіка.- К.: Ліра, 2020.- 312 с.
- Хоменко І.В., Алексюк І.А. Основи логіки. Підручник – К.: Золоті ворота, 2018. – 256 с.

